
MŰHELYTANULMÁNYOK

DISCUSSION PAPERS

MT-DP – 2015/56

**Fejezetek a korai magyar privatizációk és
államosítások történetéből, 17-18. század**

MIHÁLYI PÉTER

Műhelytanulmányok
MT-DP – 2015/56

MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Közgazdaság-tudományi Intézet

Fejezetek a korai magyar privatizációk és államosítások történetéből, 17-18. század

Szerző:

Mihályi Péter
külső munkatárs
Magyar Tudományos Akadémia
Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Közgazdaság-tudományi Intézet

intézeti tanszékvezető egyetemi tanár
Pannon Egyetem - Gazdaságtudományi Kar - Pénzügytan Intézeti Tanszék

vendégprofesszor
Közép-Európai Egyetem (CEU)
E-mail: peter@mihalyi.com

2015. december

ISBN 978-615-5594-24-3
ISSN 1785-377X

Kiadó:
Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Közgazdaság-tudományi Intézet

Fejezetek a korai magyar privatizációk és államosítások történetéből, 17-18. század

Mihályi Péter

Összefoglaló

Mindenki számára meglepetés volt, hogy 2010 után a második és a harmadik Orbán-kormány milyen elszántsággal és milyen könnyedén fordította vissza a rendszerváltást követő első évtized privatizációs folyamatát. Különösen az energetikai és a bankszektorban voltak ezek a visszaállamosítások jól kivehetők. Korábbi tanulmányaimban – Mihályi (2015a,b) – már bemutattam, hogy ehhez hasonló változások más posztszocialista országban is történtek, és azt is, hogy a magyar közvélemény számára jól ismert közelmúltban, vagyis az 1848-as polgári forradalom idejétől az 1989/90-es rendszerváltásig több ízben is sor került államosításokra.

A jelen tanulmány időben még korábbra megy vissza és két olyan történelmi epizódot mutat be mai szemzőgből nézve, amelyek a szaktörténészek szűk körén kívül lényegében ismeretlenek, ám ugyanakkor méreteiket tekintve makroökonómiai jelentőségűek voltak a maguk korában. Az első történet a török kiűzése (1686–1699) után következő hatalmas privatizációs folyamat, amikor a mai Magyarországnál 30%-kal nagyobb területet adott magántulajdonba a (bécsi) kormányzat. A második történet a két nagy felvilágosodott Habsburg uralkodóhoz, Mária Teréziához és II. Józsefhez kapcsolódik, akik magyar királyként a 18. század utolsó harmadában feloszlatták a szerzetesrendek jelentős részét, vagyonukat pedig állami kézbe vették.

A két esettanulmány végkövetkeztetése az, hogy erős fékek és ellensúlyok hiányában a mindenkori kormányzati hatalom valós vagy vélt osztársadalmi érdekekre hivatkozva hajlamos arra is, hogy doktriner módon beleavatkozzon a tulajdonviszonyokba, meg arra is, hogy úgy avatkozzon be, hogy az valójában a politikai ellenfelek ellehetetlenülését és egy új, kormányzathű politikai elit megerősítését szolgálja csupán. Bizonyos körülmények között azonos célok azonos vagy nagyon hasonló eszközök alkalmazását követelik meg, akkor is, ha más tekintetben a történelmi körülmények nagyon is különbözőek. A kolostorok vagyonának elkobzása kísértetiesen hasonlított arra, ahogyan 1948-ban a kommunista párt államosította a tőkés magánvállalatokat.

Tárgyszavak: gazdaságtörténet, államosítás, földosztás, privatizáció, Neoacquistica Commissio, szerzetesrendek feloszlata, Magyarország.

JEL kódok: F52, N13, Q15, Z12

Two case-studies of the early Hungarian privatizations and nationalizations in the 17th and 18th centuries

Péter Mihályi

Abstract

It was a great surprise to both the Hungarian and the international research community to see how determined and successful were the 2nd and the 3^d Orbán-governments in rolling back the results of the post-communist privatizations. In my earlier papers – see Mihályi (2014, 2015a,b) – I showed that such renationalizations had occurred in other post-socialist countries as well, and discussed several, well-known property confiscation cases from the Hungarian history in the period 1848–1989. In the present paper, two events are recalled from earlier times – the 17th and 18th century, respectively.

The first case study presents the largest-ever land privatization in Hungarian history, when the territories retaken by the Habsburgs from the Ottoman Empire were privatized (donated or sold) to the representatives of the loyal noble subjects of the Vienna court. The second case study reconstructs the details of large-scale nationalizations carried out by two Austro-Hungarian rulers – Maria Theresia and Joseph II – during the last three decades of the 18th century, when they abolished the majority of religious orders and confiscated all their assets.

The punchline of the first case study is that we cannot understand the present renationalization wave in Hungary, if we do not take into account the poisonous historical legacy of the Hungarian feudalism. From the second case study we can learn that under certain conditions, the same objectives demand very similar means, even if the general historical conditions are entirely different; and the same notions – like privatization or nationalization – have entirely different meanings. As we show, the confiscation of the property of religious orders by Joseph II, enfolded in a strikingly similar way, as the communist nationalization of private companies in 1948.

Keywords: Hungary, economic history, nationalization, privatization, land reform, Neoacquistica Commissio, abolition of religious orders.

JEL classification: F52, N13, Q15, Z12

Fejezetek a korai magyar privatizációk és államosítások történetéből, 17-18. század

Tartalom

1.	BEVEZETÉS.....	6
2.	A FÖLDVAGYON MAGÁNOSÍTÁSA A TÖRÖK HÓDOLTSÁG UTÁN	12
2.1	VÓCSER-PRIVATIZÁCIÓ – KIRÁLYI MÓDRA	13
2.2	A NEOACQUISTICA COMMISSIO, MINT BŰNBAK	14
2.3	SZÜRREÁLIS SZABÁLYOK, IRREÁLIS HATÁRIDŐK.....	18
2.4	HITBIZOMÁNYOSOK KASZTJA.....	27
2.5	DECENTRALIZÁLT PRIVATIZÁCIÓ	29
2.6	A RÁKÓCZI-FELKELÉS TOVÁBB BONYOLÍTOTTA A VAGYONI ÜGYEKET.....	29
2.7	ÖSSZEFOGLALÁS.....	31
3.	MÁRIA TERÉZIA ÉS II. JÓZSEF ÁLLAMOSÍTTJA A SZERZETESRENDEK VAGYONÁT	32
3.1	ELŐZMÉNYEK ÉS PÁRHUZAMOK	33
3.2	CSAK HASZNOS KOLOSTOROKRA VAN SZÜKSÉG.....	34
3.3	BOLSEVIK MÓDSZEREK	36
4.	IRODALOMJEGYZÉK.....	42
5.	FORRÁSJEGYZETEK.....	45

1. BEVEZETÉS

„Az elmúlt évszázad magyar történelmét úgy is le lehet írni, mint az állami segédlettel végrehajtott vagyonfosztások és újraosztások sorozatát. Mindig volt ideológia arra, hogy miért vegyék el valaki tulajdonát, s adják oda másnak.”

Magyar Bálint (2013)¹

Ha jobban belegondolunk, Magyar Bálint szellemes megállapítása az időben visszatekintve még távolabbra is kiterjeszthető.^{a*} Nem csak az elmúlt száz, de az ezer évre is jellemző volt a magántulajdon elleni állami erőszak - hol kevesebb, hol több jogszabályba csomagolva. A történelmi áttekintést ebben a tanulmányban a 17. század közepéig, a török-idők utolsó szakaszáig visszamenőleg kíséreljük meg. Nem pusztán a helyhiány és a szerző történelmi ismereteinek korlátozottsága indokolja, hogy „csak” eddig, a magyar feudalizmus késői korszakáig menjünk vissza az időben. Elsősorban arról van szó, hogy jelenkorunk legfontosabb társadalmi ellentmondása, a poszt-szocialista rendszerváltás elhúzódása nem érthető meg anélkül, hogy nagy súllyal ne vennénk figyelembe éppen ennek a késői magyar feudalizmusnak a máig továbbélő, mérgező hatású szellemi örökségét. Mint azt a közelmúltban Vitányi (2012) kifejtette, - egyebek között - ez a hazafias pátozba, romantikus idegengyűlöletbe csomagolt, az oktatás és családi bevésoedés, a mintaként átadott túlélési stratégiák stb. által generációkról-generációkra továbbörökített társadalomszemlélet és moralitás gátolta és gátolja ma is a polgári magántulajdon megszilárdulását. Végso soron ezek a szellemi erők buktatták meg 2010-ben a III. Köztársaságot is.

De úgy is fogalmazhatunk, hogy már a hazai késő-feudalizmusnak is voltak eltérő jegyei a „nyugati”-ihoz képest. A magyar nemesi birtok, ellentétben a nyugat-európai **hűbérbirtok**kal, **adománybirtok** volt. A lényegi különbség az, hogy (i) a hűbéres magántermészetű szolgálatokat volt köteles teljesíteni hűbérurának; (ii) és birtokát alhűbérül továbbadhatta.² Ezzel szemben a birtokadományozás nem eredményezett határozott szolgálati viszonyt, hanem egyfajta jövőbeni készenlét díj és biztosíték volt előre meg nem nevezett feladatokra (pl. hadba vonulásra).^b

* A szerző értékes tanácsaikért, az anyaggyűjtésben nyújtott segítségükért köszönettel tartozik Csorba László történésznek, Halmos Károly gazdaságtörténésznek, Kovács Tamás levéltárosnak, Velladics Márta művészettörténésznek, valamint Csillag Istvánnak, Juhász Pálnak és Ványai Juditnak. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a hivatkozások, források jegyzéke a tanulmány végén található. A lapalji lábjegyzetek érdemi, kiegészítő, pontosító információkat tartalmaznak.

^b Egyáltalán nem véletlen, hogy milyen szöveget adtak a forgatókönyv írók a korai szocializmus anti-kultusz filmjében a hatalom legfőbb reprezentánsa szájába: „Tudja, Pelikán elvtárs, egyszer majd kérni fogunk magától valamit.” Ld. Bacsó 1969-ben készült filmjét, *A tanú-t*.

Magyarországon a birtok adományozója a király vagy annak helyettese a nádor, Erdélyben pedig a fejedelem volt. Alapesetben, a család kihalása után a birtok az adományozóra szállt vissza. Minden bizonnyal igaza van Szelényi Ivánnak, aki – Max Weber fogalmi rendszerét alkalmazva - ennek a sajátos feudális örökségnek a legfőbb, máig ható elemének a **prebendalizmust** tekinti. Ahogy írja, „a prebendális rendszerekben a tulajdonviszonyok képlékenyek, a tulajdont szolgálat és hűség fejében juttatják a tulajdonosoknak, akik azt el is veszíthetik (...), ha nem kellőképpen hűségesek.”³ S valóban, a 19. század első feléig bezárólag az az alattvalók adománybirtokaikat addig tarthatták meg, amíg hűségesek voltak, vagy legalábbis hűségüket az uralkodó nem kérdőjelezte meg. Ha ez történt, akkor következett a fő- és jószágvesztés, ami egyáltalán nem volt kivételes eljárás. Bár a rendek hosszú országgyűlési harcok után elérték, hogy 1598-ban törvény tiltotta meg a földek elkobzását, s kimondták, hogy nemes embert csak bírósági ítélettel lehet birtokától megfosztani⁴, ez nem bizonyult valódi akadálynak. Az udvarnak erre is volt „törvényes” megoldása: egymás után indították az ún. fiskális pereket, amelyek azután ugyancsak fő- és jószágvesztéssel végződtek.⁵

A jelen írás nem történelmi munka. Nem az a célja, hogy a kor viszonyai közé beágyazva, a történettudomány szabályait követve, a kor szereplőinek gondolkodását adottnak feltételezve tárjon fel új összefüggéseket. A megközelítés módja **tudatosan anakronisztikus**: a mai közgazdaságtani logika szerint mondjuk el, interpretáljuk a szaktörténészek által tudományos módszerekkel feltárt és tucatnyi könyvben, tanulmányban megtalálható történetet. Két kevésbé ismert eseménysorozatot fogunk bemutatni: a töröktől visszafoglalt országrészen 1686 után végbement földprivatizációt – minden idők legnagyobb, államilag szervezett földosztását -, illetve a szerzetesrendek vagyonának 1771-ben megkezdett államosítását, amely a kor vagyoni viszonyaihoz képest szintén igen jelentős volt. Ezeket a történéseket a 21. század második évtizedének magyarországi perspektívájából vizsgáljuk. Nem azt fogjuk elemezni, hogy az adott kor felfogása szerint mi volt törvényes, igazságos vagy erkölcsös, hanem azt, hogy minek minősül az adott cselekedet mai felfogásunk, értékeink szerint.^a

Másfelől azonban a tanulmány magára vállalja számos olyan történelmi részlet, földrajzi ismeret, jogi kategória és intézmény bemutatását, amelyek a maguk idején köztudottak voltak, a magyar történelem oktatásában 50-100 évvel ezelőtt szerepeltek is, de akárcsak közelítő pontosságú ismeretük ma még a nagyon művelt fiatal közgazdász-olvasóktól sem várható el. Ilyen például a jobbágytelek fogalma vagy a holtkézi birtok^b intézménye. Három-négyszáz

^a Bizonyos szempontból a jelen tanulmány időben visszafelé történő kiegészítése a szerző által írt, és az MT-DP Műhelytanulmányok sorozatban megjelent korábbi írásnak. Ld. Mihályi (2015a).

^b A holtkézi birtok (*manus mortua*) kifejezés a birtokképeség korlátozását jelentette, amely a főpapat, egyházakat és monostorokat az új birtok szerzésétől eltiltotta, hacsak az uralkodó ezalól felmentést nem adott. Mivel az érintett birtokok nem kerülhettek forgalomba, tulajdonosa olyan volt, mint egy halott - innen az elnevezés. Ld. 1498. évi LV. törvény cikk a püspökök egyházaik számára világi fekvő jószágokat föl ne kérjenek, ne vásároljanak, se zálogba ne vegyenek, és a világiak se bitorolják a ma-

évvél ezelőtt Magyarország agrár ország volt, a vagyon alapvető formája a föld volt; a lakosság minden tagja vallásos volt, többnyire valamelyik nagyobb felekezet tagjaként. Ebből következően a földtulajdonláshoz és a különféle egyházak jogállásához kapcsolódó ismeretek mindenki számára nélkülözhetetlenek voltak. A főnemesi családok történetének és az őket összekapcsoló rokoni szálak ismerete egykoron szintén része volt az általános műveltségnek. Ez még 150 éve is így volt. Ma egészen más a helyzet, ezért lesznek szükségesek a viszonylag részletes fogalom-magyarázatok, a korban használt földmérték-egységek átszámítása hektárra^a, utalások arra, hogy a főúri mágnás családok miképpen álltak egymással rokonságban, stb.

Amikor a privatizáció, az államosítás vagy a magyar állampolgárság *terminus technicus*okat a múltra vonatkoztatva használjuk, tudatosan áthallásokat generálunk. Úgy teszünk, mintha a magántulajdon fogalma örök időktől fogva létezett volna, vagy árnyaltabban fogalmazva, mintha azt gondolnánk, hogy a tulajdon fogalmán a múltban is azt értette volna mindenki, mint napjainkban.^b Ez nyilvánvalóan nem volt így. Közismert, például, hogy a jelen tanulmányban tárgyalandó események előtt, a török által 150 évig uralt területeken – amit török nyelven *Üngürüş vilajet*-nek neveztek - egyáltalán nem létezett magántulajdon. Végső soron minden birtok az Isztambulban székelő szultán – pontosabban az államkincstár - tulajdonában volt. A legértékesebb részét az állam közvetlenül kezelte, kisebb részét tetszés szerint osztogatta használatra a birtokok alattvalói között, akik természetesen jobbára az Oszmán Birodalomból ideküldött-idetelepített potentátok voltak.⁶

Mai szemmel nézve, már az oszmán uralmat megelőzően is igen bizonytalanok és sérülékenyek voltak a tulajdonviszonyok Magyarországon. Mint Ágoston Péter (1908a, 1913) a magyar nagybirtok történetének kutatója megállapította, a magyar feudalizmus korai századaiban, a 14. század elején nem több, mint 15-20 nemzetség intézte a király és az ország sorsát. Ez a néhány család emelte trónra a királyokat, ők generálták a trónviszályokat, mindig abban a reményben, hogy az új királytól még többet fognak kapni, mint a meglévőtől.⁷ Tulajdonképpen ezek a nemzetségfők oligarchák („kiskirályok”) voltak a maguk országrészén. A sok, feladathoz kötött királyi birtokadományozás sok elkobzást feltételezett. A birtok tisztséghez járt, a végső birtokos a király volt, aki úgy tekintette, hogy a birtokot a tisztség múltával visszaveheti – mi-

guk számára az egyházak javait. A „holtkézi jogszabályokat” a Királyi Kúria – 400 év után - 1896-ban, elavulás címén semmisítette meg. *Atheneum Közgazdasági Enciklopédia* II. k. 785. hasáb.

^a A 17-18. században egy magyar hold az ország nagy részén 1200 négyszögölnek felelt meg, de használatban voltak ettől eltérő átszámítási kulcsok is, a föld minőségétől függően. Merthogy a „hold” eredetileg munkamennyiséget fejezett ki, azt, hogy az adott tájegységben, egy ekével mekkora területet lehetett reggeltől délig felszántani. A későbbi századokban - 1786-tól kezdve - általánossá vált átváltás szerint 1 hold = 0,75 kataszteri hold (régi nevén: bécsi hold) = 1600 négyszögöl = 5755 m² = 57,55 ár = 0,5755 ha. Visszafelé számolva, egy hektár 1,7377 katasztrális holdnak felel meg [Bogdán (1990) 277. és 316-3170.]. Sajnálatos módon az általunk idézett források – különösen a régebbiek – a birtoknagyságok említésekor nem tettek minden esetben világos különbséget a „magyar” hold, illetve a „kataszteri hold” szóhasználat között. A mai Magyarország 9,3 millió hektárnyi (≈ 93 ezer km²) területén a mezőgazdasági művelésre használható terület 5,4 millió hektár, ezen belül a szántó terület 4,3 millió hektár. Bogdán (1990).

^b Természetesen ugyanez igaz a „nemzet” vagy az „állam” fogalmára is.

ként ma is visszajár elvileg a szolgálati lakás. A századokon keresztül tartott trónviszályok közepette a diadalt ülő király első és legsürgősebb dolga volt az elődje kinevezéseit és adományait érvénytelennek nyilvánítva ellenfeleit birtokaiktól megfosztani és újdonsült támogatóit velük megadományozni. Ebben a korszakban egy-egy uradalom 20-25 évenként változtatta tulajdonosát, mert a tulajdonos hűtlensége miatt az uralkodó ugyanazt az uradalmat egy másik családfőnek adományozta. Az Árpád-házi királyok idején nem egyszer előfordult, hogy az uralkodó kétszer is eladományozta ugyanazt a birtokot. A legnevezetesebb ilyen eset a kunok első betelepítése volt már lakott, s így tulajdonban volt területre.⁸ Egyébként ezek a megadományozott családok javarészt külföldről betelepülő, az uralkodók kíséretében karriert csináló lovagok leszármazottai voltak.^a

A 17. századot megelőzően elterjedt gyakorlat volt, hogy az udvar az elkobzott vagy örökös híján visszavett főúri birtokokat pénzért árusította. Ezt az országgyűlés 1608-ban megtiltotta és elrendelte, hogy „az erény méltó tekintetben részesülésének fölismeréseül, ne pénzért (a miképp eddig történt), hanem az ország régi végzéseiből képest, jól érdemesült személyeknek ingyen adja és adományozza.”⁹ Nyilván ez a politikai megfontolás volt az egyik oka annak, hogy az elkobzott birtok sokszor nem került sem eladásra, sem továbbadományozásra, hanem értük *zálogosítás* útján szerzett hitelt (vagyis készpénzt) az udvar. Ilyen esetekben viszont az udvar abban vált érdekeltté, hogy később, visszamenőleges hatállyal az elzálogosítást az „uzsorások haszonlesésének” minősítse, a zálogba adott birtokot erővel visszavegye és a felvett hitelek ne fizesse vissza. Ehhez a nemesi országgyűlés kiváló partnernek bizonyult, mint azt éppen egy másik 1608. évi törvény megszavazása bizonyította.¹⁰

A jelenből visszatekintve jól látható, hogy – tulajdonképpen paradox módon - a (föld)vagyon koncentrációja évszázadokon át egyenes arányban állt az állam redisztribúciós szándékú rajtaütéseinek gyakoriságával. Minél nagyobbak voltak a birtokok, annál kevesebb családot érintett az erőszak; s ha az elkobzott javakat új tulajdonosok kapták, akkor az uralkodó párthíveinek száma is változatlan maradt. Ahogy csökkent a nagybirtokok átlagos mérete, úgy tudott megerősödni a jog, a törvények uralma is. Mint Ágoston (1913) írja, az Árpád-házi királyok korában egy nagybirtokos uralkodott az ország tized, sőt nagyobb része felett, de uralma rövid ideig tartott. A portális összeírások szerint, 300 évvel később, a 16. század közepén a királyi Magyarország területén már 1248 birtokos (jobbágyal rendelkező) nemesi család volt, de ezen belül a jobbágybirtok közel fele 16 család kezén volt. Ezekben az évtizedekben a nagybirtokos főurak száma általában nem érte el a 100-at.¹¹ A 20. század elején a 10-15 legna-

^a Ágoston (1908a) szerint a 14. század közepéig ismert összes nagyúri család (173) esetében csak 6 nagyobb és 3 kisebb család esetében bizonyítható a magyar eredet, 33 nagy és 4 kisebb birtokos család biztosan külföldi eredetű volt, 112 család eredete pedig nem állapítható meg. Biztosan külföldi eredetűek voltak a kor híres nagyurai, a Rákóczyak, a Forgáchok, a Báthoryak, a Cilleiek, az Ujlakiak, a Hunyadi és a Zrinyi család, a Lórántfiak, a Rádayak stb. id. mű 137. o. [Az Ágoston által használt korabeli helyesírás szerint – M.P.]

gyobb család már csak az ország tizedrészét bírta. Ez egy hosszú vagyonosztódási folyamat eredménye volt. Hunyadinak még 4-5 millió hold földje lehetett, a Zapolyáknak, Rákócziaknak már csak 2 millió, az Esterházyaknak 1 millió volt, de már csak fél millió maradt a 20. század elejére. Valaha a nagybirtok 100 ezer holdnál kezdődött, a 20. század elejére 1000 holdra süllyedt.¹²

A feudalizmus évszázadaiban az ország maga is csak a nagybirtok révén és által létezett. A rendi országgyűlés felső házában is csak az lehetett tagja, akinek Magyarországon voltak birtokai.^a Az országos tisztségek örökletesek voltak, ezeket bérbe is lehetett adni, mint – mai fogalmakkal – a magánjog tárgyait. Az ország védelme is a határok mentén nagybirtokkal rendelkezők magánügye volt. Csak így érthetjük meg a Hunyadiak és a Zrínyiek honvédő buzgalmaikat is. Birtokaik a délvídeken és Erdélyben voltak, így ők kerültek szembe a török hadakkal. És fordítva: a védekezésben mutatott sikereik által növelhették birtokaikat. Természetesen ebbe a struktúrába illeszkedtek be a kisebb nemes urak, a végvári kapitányok, vezérek, akik saját maguk és zsoldosaik eltartása céljából földeket, marhát, sokszor egész falvakat vettek el a békés birtokosoktól.^b Mint Ágoston (1908a) írja, mai fogalmaink szerint a „legnagyobb hősök”, mint az idősebb Zrínyi, a szigetvári várvédő vagy az *Egri csillagokból* ismert végvári kapitány, Török Bálint közönséges rablók, gyilkosok voltak.¹³ A károsultak rendre az udvarhoz fordultak – kérvényeik is fennmaradtak -, de a királyi hatalom ezekkel az erővel szemben tehetetlen volt.

A nagybirtoknak a közjogokkal és az államhatalommal való összenövését tulajdonképpen a pénzrendszer fejletlensége magyarázta meg. A Nyugat-római Birodalom bukását követően, a városok hanyatlásával megszűnt a jövedelmeknek az a központosítása és újraelosztása, ami a császári bürokráciát és a hadsereget finanszírozta. A nagybirtok lett az egyetlen közvetlen jövedelemtermelő gazdasági egység. Így a feudális államiság első évszázadaiban minden államhatalmi szerv csak közvetlenül a nagybirtok függőségében működhetett. Másképp fogalmazva: az állami tisztségviselőket a királytól kezdve az utolsó katonáig a nagybirtokok tartották el. Amilyen mértékben a későbbi századokban növekedett az udvarhoz befolyó adó (készpénz) mennyisége, olyan mértékben vált lehetővé a nagybirtokosok helyettesítése az országos katonai méltóságokban. Ilyen értelemben a lényegre mutatott rá a kor egyik fontos szereplője, Raimondo Montecuccoli (1609-1680), I. Lipót császár és magyar király zsoldosvezére, misze-

^a Így például Az „árvtörő hajós” néven ismert Wesselényi Miklós báró, akinek birtokai a Partiumban voltak, ezért nem tudott résztvenni az 1825. évi pozsonyi országgyűlésen. Így csak „hallgató” lehetett. Miután kisebb birtokot vásárolt a Magyarországhoz tartozó Szatmár vármegyében, az 1830–1836-os magyar rendi gyűlésen már a főrendi ház tagjaként politizálhatott.

^b A három részre osztott Magyarország bécsi irányítás alatt álló részén, 1000 kilométeres határszakaszon, 100-120 végvárként megerősített településen folyamatosan 20-22 ezer főnyi zsoldos szolgált. Őket elvileg az udvarnak kellett volna fizetni, de a készpénz hiány miatt rendszeresek voltak az elmaradások. Pálffy (2001). Varga (é.n.).

rint a háborúhoz három dolog szükséges: pénz, pénz és pénz. A tulajdon, a hatalom és az erőszak így függték össze akkortájt.

2. A FÖLDVAGYON MAGÁNOSÍTÁSA A TÖRÖK HÓDOLTSÁG UTÁN

Buda 1686. évi visszafoglalása és az európai nagyhatalmak által az Oszmán Birodalommal 25 évre megkötött karlócai béke teremtette meg a lehetőséget arra, hogy a korábban három részre felosztott Magyarország két, területileg nagyjából egyező nagyságú része, a Magyar Királyság és a Török Hódoltság (a Temesi bánság kivételével) egyesüljön.^a A visszaszerzett hódoltsági terület a középkori magyar állam területének mintegy 40%-át tette ki, ahol azonban csak az össznépeség 20-25%-a élt csupán, kb. 800 ezer ember.¹⁴ Abszolút nagyságát tekintve 120 ezer km² volt – vagyis hatalmas, a mai Magyarországnál 30%-kal nagyobb terület tulajdoni viszonyainak újrarendezése került ekkor napirendre.¹⁵ Sem korábban, sem később **soha nem volt akkora földosztás** Magyarországon, mint ami Buda visszafoglalását követő évszázadban történt! Ráadásul itt terültek el az ország legtermékenyebb, földművelésre potenciálisan leginkább alkalmas rónaságai.¹⁶ Jó lenne tudni, hogy ebből a földosztásból hányan részesültek, de – ezt előre kell bocsátanunk – ilyen adat még történelmi becslés formájában sem létezik.

Zajlott azonban ebben az 1664-től 1711-ig terjedő fél évszázadban egy másik eseménysorozat is: a Wesselényi Ferenc nádor nevéhez kapcsolódó összeesküvés (melybe belekeveredtek a Zrínyi, a Frangepán, a Nádasdy és a Rákóczi család tagjai), majd Thököly Imre lázadása, melyeket követően 1672-ben a bécsi udvar **a lázadó nemesek vagyonát elkobozta** (*proscriptio*).^b A maga korában Nádasdy Ferenc Magyarország leggazdagabb főura volt. Csak ingóságainak értéke 4 millió forint volt; ennek alapján a kortársak magyar Krózusnak nevezték.¹⁷ Föld- és házingatlanjai értékét a modern tudomány közel 2 millió forintba taksálja.¹⁸ A Zrínyi-birtokok a Muraközről az Adriai-tengerig húzódtak, és közel 200 falut foglaltak magukban.¹⁹ A I. Rákóczi Ferencet nemcsak korai kihátrálása, hanem vagyona mentette meg: édesanyja, Báthory Zsófia több mint 400 ezer forint váltságdíjat adott fia szabadságáért az udvarnak.²⁰ Ez tetemes összeg volt: a magyar államkincstár éves bevételeinek majdnem a fele. Három évtizeddel később kirobbant a fia nevéhez, II. Rákóczi Ferenchez kapcsolódó szabadságharc. Ekkor a 27 éves Rákóczi volt az ország leggazdagabb főrangú nemes. Birtokai 1,3 millió

^a Karlóca a mai Újvidék (Szerbia) közelében található település. A békeszerződés aláírói az Oszmán Birodalom, valamint a Habsburg Monarchiát, a lengyel-litván államot, a Velencei Köztársaságot és Oroszországot is magában foglaló Szent Liga (*Sacra Lega*) voltak. A katonai erővel visszaszerzett török hódoltsági terület a mai Magyarország területének zömét, valamint a mai Horvátország és Szerbia északi részét foglalta magában (Délvidék). Az Erdélyi Fejedelemség – a Habsburg birodalom részeként, közvetlen bécsi irányítással – a karlócai béke után is megtartotta a Magyar Királyságtól való elkülönültségét, és ez így is maradt 1867-ig. A Temesköz a mai Szerbia és Románia területén található. A török veszély a békeszerződéssel nem múlt el teljesen: a 18. században még három hosszabb-rövidebb török háborút kellett Magyarországnak elszenvednie, sőt 1717-ben Erdélybe még a tatár is betört egy alkalommal (mint a török segéderők része).

^b A bécsi udvari levéltárban őrzött iratok alapján Acsády (1913) négy oldalon keresztül sorolja az elkobzott birtokokról 1672-ben felvett leltárt, mely szerint az ingatlanok becsértéke 2,4 – 2,9 millió forint, az ingóságoké 2,6-3,0 millió forint volt. Ugyanitt idézi Kollonichot, aki szerint csak az elkönfiskált földbirtokok után keletkező éves hozam 66 ezer forint bevételt jelentett a kincstárnak. id. mű 206. o.

holdat (≈ 700 ezer hektár), számos várat, 30 mezővárost, több száz falut és pusztát foglaltak magukba.²¹

A bukás után az egymással közeli rokonságban álló Frangepán - Rákóczi - Thököly – Wesselényi - Zrínyi családoktól elkobzott vagyonokból a bécsi udvar ugyanolyan elvek és szempontok szerint adományozott birtokokat, mint ahogyan azt az Oszmán Birodalomtól visszafoglalt területekkel tették. Ugyanez történt azzal a 300 kisebb rendű-rangú magyar nemes-sel, akitől a Wesselényi-féle összeesküvés után koboztak el mindent.²² Az államosítás és a magánosítás^a két folyamata elválaszthatatlanul összekapcsolódott.

2.1 VÓCSER-PRIVATIZÁCIÓ – KIRÁLYI MÓDRA

A magyar közjog nem csak elismerte az adományozást (*beneficium*), de kötelességévé tette a királynak, hogy az érdemes nemeseket oly módon jutalmazza, hogy a szolgálatok fejében bizonyos összegű kegyadomány (*gratiale*) kifizetését rendeli el. Minthogy pedig kincstárában ritkán volt készpénz, ez a *gratiale* legtöbb esetben utalvány volt valamely értékben megfelelő magyar birtokra. Az illető azután, kamarai becslés alapján vagy ráfizetett, vagy megkapta a kincstártól pénzben a még hiányzó részösszeget. Marczali (1897) szerint ebben az időszakban a magyar főurak az udvarnak tett szolgálatokért inkább az elkobzott magyar főurak birtokaiból részesültek, semmint a törököktől visszafoglaltakból. És tegyük hozzá mai ésszel: nincs nyoma annak, hogy a magyar főurak emiatt tiltakoztak volna vagy éppen visszautasították volna a királyi kegyadományt.

Akár ingyen kapták, akár fizettek érte, az új, nem-magyar eredetű birtokosok egy része néhány év múlva eladta földjét. A letelepedők közül többen honosították – korabeli kifejezéssel: honfiúsították^b – magukat; leszármazottaik már magyarként épültek be a társadalomba. Mások mellett így lett magyar és kapott magyar birtokokat az egyébként francia születésű Savoyai Jenő^c, aki császári hadvezérként Bécs, Buda és Belgrád visszavételében jeleskedett. Ő kapta meg a bélyei uradalmat (ma: Horvátországban), később pedig a ráckevei és a csepel-

^a Pontosan tudható, hogy a „magánosítás” *terminus technicus*, mint a „privatizáció” azonos értékű szinonimája 1993 tavaszán jelent meg az akkori privatizációs miniszter, Szabó Tamás nyelvújító magán kezdeményezéseként a magyar közbeszédben.

^b Idegeneket a magyar főnemesi rendbe a királyok csak a diéták hozzájárulásával vehettek fel és a honfiúsításért fizetni kellett. Ebben az időszakban a befogadás ára 1000 vert arany volt [Ld. 1687. évi XXVI. törvény cikk a külföldiek befogadásáról]. A magyar indigenátust (honosságot) adományozó oklevél formulája a magyar nemességet adományozóhoz hasonló volt, de kiegészült egy tagmonddal, mely azt írja le, hogy a megadott évben és helyen tartott országgyűlésen a karok és a rendek, az ország egyházi és világi nagyjai tanácsára történik a Magyarország és a hozzá csatolt területek indigenái, azaz honosai közé való fogadás, azaz a honfiúsítás. A honfiúsító oklevelek jellemző része még az adományos által az országgyűlésen tett indigenátusi eskü vagy juramentum szövege, amelyet belefoglaltak az adománylevelek szövegébe.

^c Eredeti neve és címe szerint Eugène-François de Savoie-Carignano gróf, a Savoyai-dinasztia carignanói ágából származó főnemes.

szigeti uradalmat is.²³ Más kérdés, hogy csatáit követően Savoyai soha többet nem járt Magyarországon, az utasítása szerint épült ráckevei kastélyt sem látta soha.²⁴ Végeredményben az udvar is „olcsón” megúszta az adományozást: a nőtlen hadvezér halálával a birtokok - a ráckevei kastéllyal együtt - a koronára szálltak vissza. Érdekességként megemlítendő, hogy honosítással lett magyar főnemes a már említett olasz származású zsoldosvezér, Montecuccoli is, sőt egyes távoli rokonai is.

2.2 A NEOACQUISTICA COMMISSIO, MINT BŰNBAK

Két évvel Buda visszafoglalása után, 1688 végén I. Lipót császár és magyar király rendeleti úton hozta létre a *Neoacquistica Commissio*-t (Újszerzeményi Bizottság, rövidítve: NC), amely több mint fél évszázadon át, egészen 1741-ig a bécsi Udvari Kamarán belül, mint az uralkodó egyik tanácsadó szerve funkcionált. Ekként a neoacquistica területeket kivonták a Magyar Kamara illetékessége alól. Ennek elsősorban pénzügyi oka volt: az új területek mindenféle kincstári bevételét az uralkodó nem Magyarországon, hanem a Birodalom igényei szerint kívánta felhasználni; ezt pedig könnyebb volt az Udvari Kamarával beszélni, mint a Magyar Kamarával, amelynek jövedelmeit általában Magyarországon használták fel.²⁵ Az uralkodó nyilván azt sem felejtette el, hogy Buda visszafoglalásakor a hadsereg fő erői részben osztrák,

részben más európai népek katonáiból álltak, Thököly Imre magyar katonái pedig három évvel korábban még a török oldalán harcoltak.^a

Maga az intézmény átmeneti szünetekkel, átszervezett formában még a 18. század első évtizedeiben is fennállt. A NC működésének alapját végül az szüntette meg, hogy az 1740-es évekre a Török Hódoltság területének töredéke, lényegében a Határőrvidék^b maradt meg az udvari kormányshoz kezelésében.²⁶ Erdélyre a NC tevékenysége nem terjedt ki – ott elvileg a régi tulajdonosok könnyen visszakaphatták birtokaikat.

A földosztás jogi kiindulási alapja az volt, hogy az uralkodó a „fegyver jogán” (*de jure belli*) szabadon rendelkezhetett minden visszafoglalt területtel. Főszabályként minden töröktől visszaszerzett földterület új szerzeménynek számított (innen a Bizottság neve), s ha ebből az uralkodó bármit is visszaad a korábbi magyar tulajdonosoknak, azt csupán "királyi jószágból és kegyességből" teszi.^c Ha akarta volna, elvileg akár meg is tarthatta volna az összes területet a koronajavak állományába sorolva. Ámde, közgazdasági szempontból vizsgálva a helyzetet könnyű belátni, hogy az udvar **folyamatos készpénz-hiánya** miatt ez kontraproduktív lett volna, mivel ebben az esetben a kincstárnak kellett volna előteremteni a földterületek termővé tételéhez szükséges hatalmas munkálatok (mocsarak lecsapolása, jobbágyok telepítése stb.) pénzügyi fedezetét. Sokkal egyszerűbb és célszerűbb volt mindezt az „új földesurak”-ra bízni.

Egyszerűsítette a jogi alaphelyzetet, hogy – mint már említettük - az Oszmán Birodalom nem ismerte a föld magántulajdonát, így azzal nem kellett számolni, hogy a visszahódított területeken lakó török népesség jogot formál majd a földre. Ilyen értelemben tehát a hódoltsági terület felszabadítása egyben **totális rendszerváltás** is volt: az Oszmán Birodalom jogrendjét a Habsburg Monarchia jogrendje váltotta fel. Más kérdés, hogy a törökök által kiürített területeken rémisztő közállapotok uralkodtak. Mint R. Várkonyi Ágnes írja: „a felszabadított terület gyakorlatilag senki földje lett: farkascsoordák, rablóbandák, kóborló katonák szabad vadászterülete”.²⁷ A hódoltság 150 éve alatt az Oszmán Birodalmat nem kevesebb, mint 11 szultán irányította – nyilván ez a folyamatos uralkodó-váltás, ami minden alkalommal alkal-

^a Thököly három évvel korábban – Apafi Mihály erdélyi seregeivel együtt – Bécs ostromából is kivette a részét. Buda két és fél hónapig tartó ostromakor a keresztény erőkkel harcoló magyar katonák (kurucok, végvári zsoldosok és hajdúk) számaránya kb. 20% lehetett. Thököly Imre viszont ekkor már a császári udvar fogságában volt, így a Budaért folytatott csatában nem is vett részt. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1686_szeptember_2_budavar_visszafoglalasa/

^b A horvát, szlavón, bánági, Tisza-Marosi és erdélyi területeket magában foglaló katonai határőrvidék (*Militärgrenze*) a Habsburg Monarchia délkeleti határainak őrzésére szervezett, a bécsi katonai igazgatás alatt álló speciális közigazgatási terület volt. A 18–19. században ez az Adriai-tengertől Erdélyig terjedő keskeny sáv választotta el Magyarországot az Oszmán Birodalomtól.

^c Rögtön adódik itt egy érdekes történelmi párhuzam: az 1989/90-es rendszerváltást követően, a Sólyom László által vezetett Alkotmánybíróság ehhez nagyon hasonló következtetésre jutott, amikor elvetette a reprivatizációt és megállapította, hogy a III. Magyar Köztársaságot a korábban elszenvedett sérelmekért nem terheli kártalanítási vagy kárpótlási kötelezettség. Így született az a jogi megoldás, hogy a törvényhozó, az Országgyűlés erkölcsi megfontolások alapján, - a társadalmi teherelosztás figyelembevételével - méltányosságból (*ex gratia*) döntött a kárpótlásról.

mat és okot adhatott a szpáhi birtokok elvételére és újból eladományozására, meg a területen folyó, szűnni nem akaró háborúskodás is hozzájárult ahhoz, hogy a megszállt országrészen a nemzeti vagyon gyarapodása terén sok jó nem történhetett. Sőt, az újabb történeti kutatások szerint az időről-időre ismétlődő oszmán betörések hatására az akkor még egységes ország déli megyéi már Buda elfoglalása előtt is nagy károkat szenvedtek el, a településhálózat 70-90 százalékos arányban pusztult el.²⁸

Az új helyzetben a rendszerváltás koncepciójának fő forrása az I. Lipót császár és magyar király megrendelésre készült elaborátum volt, amit Kollonich Lipót bíboros, a pozsonyi székhelyű Magyar Kamara elnöke egy bizottsággal készítettett a visszahódított területek működésének lehetséges elveiről (*Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn*).^a A Katolikus Lexikon értékelése szerint Kollonich az „apostoli királyság” eszméjének ápolója és fejlesztője volt.^b Az *Einrichtungswerk*-ben, ebben az államberendezkedés, a vallásgyakorlás^c, a népesedésügy, az adózás stb. számtalan részletére kiterjedő, 445 oldalas dokumentumban már szerepelt az az elgondolás, hogy az eredeti földbirtokos késői leszármazottja csak akkor kaphatja vissza a töröktől visszafoglalt területeken fekvő birtokait, ha előzetesen

- (i) hitelt érdemlően, dokumentumokkal tudja igazolni birtokjogát;
- (ii) vállalja a közterhek (pl. a katonaság elszállásolásából adódó terheket) és mindenféle egyéb adók megfizetését;
- (iii) külön hűségesküt tesz az uralkodóra, továbbá

^a Kollonich (más helyesírással: Kollonits) Lipót (1631–1707) horvát-osztrák származású magyar arisztokrata, a magyarországi ellenreformáció vezéralakja volt. Felmenői honfűsítással lettek magyarrá. Fiatalon sikeres katonatiszt a Habsburgok szolgálatában. Már túl volt a 30. életévén, amikor papi pályára lépett. 1670-ben Bécsújhely püspöke lett. 1671-től 1681-ig a Pozsonyban székelő Magyar Királyi Udvari Kamara elnöke volt. 1685-ben győri püspök, amihez XI. Ince pápától megkapta a bíborosi címet is. 1691-ben kalocsai érsek, 1692-től államminiszter és a bécsi Udvari Kamara elnöke. 1695-ben esztergomi érseknek nevezték ki, megkapta a primási címet, vagyis ő lett Magyarország első számú egyházi méltósága. Életéből kevés időt töltött Magyarországon és minden bizonnyal nem is beszélt magyarul.

^b I. Istvánt 11. sz. végi életírói ruházták föl az „apostoli” jelzővel, mert – miként az apostolok - előzmények nélkül, az Apostoli Szentszékkal, vagyis Rómával, együttműködve teremtette meg Magyarország egyházszervezetét. A 18. századi Habsburgok az apostoli királyságra és a belőle levezetett **főkegyúri jogra** támaszkodva terjesztették ki hatalmukat a magyar katolikus egyházra, s ezen keresztül a magyar politikára is. Erről az intézményről részletesen ld. *Katolikus egyház a 18–19. századi Magyarországon* (2008) 26-29. o.

^c Így például szerepelt benne az a kitétel, hogy a protestánsok jogait korlátozni kell, a zsidóságot a töröktől visszafoglalt területre nem szabad beengedni, ahol pedig már ott vannak, ott fokról fokra írtság ki (*abzuschaffen*). A javaslat megértéséhez tudni kell, hogy már jóval korábban, 1670-ben I. Lipót minden zsidót kiutasított Bécsből és Alsó-Ausztriából, s ez a döntés vélhetően éppen Kollonich javaslatára született, aki bécsújhelyi püspökként rendszeresen uszító szónoklatokat tartott a zsidók ellen. Korlátozás nélkül csak II. József idején térhettek vissza a zsidók Bécsbe. Komoróczy (2012) 254-255, 566-569. o.

- (iv) vállalja, hogy fegyverválság (*jus armorum*) címén a birtok értékének 10%-át befizeti az államkincstárba.^a

A későbbi uralkodói rendeletekbe ezek a feltételek mind be is épültek. Persze ez nem úgy értendő, hogy minden részletszabály Kollonich érsek fejéből pattant ki. A *jus armorum* intézményét – például - már a korábbi évtizedekben is alkalmazták, amikor először került sor olyan nagybirtok visszaadására, amelyet a töröktől vettek vissza a Habsburgok.²⁹

1688-ban az uralkodó a nádorral, Esterházy (IV.) Pállal is készítettett egy hasonló elaborátumot³⁰, ami természetesen a Bécsből függetlenedni próbáló, de alapjában véve udvarhű magyar arisztokrácia álláspontját tükrözte.^b Sőt, valójában két ilyen dokumentum is készült – mindkettő latinul -, és időben mind a kettő megelőzte a Kollonich féle csapat irományait. Először Esterházy saját kezűleg írta le 1688. április 3-án a maga javaslatát Bécsben. Öt hónappal később, szeptember 13-23-a között a rendek képviselői formába öntötték saját elgondolásukat Pozsonyban, amelyet a történeti irodalom – utalva a későbbi, befolyásosabb és fontosabb munkára – azóta is „*Magyar Einrichtungswerk*” néven emleget.³¹ Tárgyunk szempontjából figyelemre méltó, hogy a magyar rendek nem tulajdonítottak komoly jelentőséget a visszafoglalt területek privatizációjából nyerhető bevételek kérdésének. Mai olvasatban inkább úgy tűnik, hogy a korábinál hatékonyabb állami gazdálkodás eredményéből szerették volna finanszírozni az államháztartást. Konkrétan az újszerzeményi terület kincstári birtokainak visszavételét, az erdélyi sóbehozatal állami értékesítését, a balkáni szarvasmarha közvetítő kereskedelem, a vámhelyek és a vámszedés felülvizsgálatát, továbbá a nyers arany-, az ezüst- és a rézkivitel tilalmát javasolták.

A mából visszatekintve nyilvánvaló, hogy az egész „újra berendezkedési” folyamat egyfelől a területi gyarapodás logikus következménye volt, másfelől viszont az udvar érdekei szerint a korábbi mágnás elit – a főrendek, főurak – cseréjét szolgálta. Már amennyire erre szükség és lehetőség volt. Mint azt Ágoston (1908a, 1908b, 1913) műveiből tudjuk, Mohács előtt nem létezett az ország visszafoglalása utáni értelemben vett arisztokrácia, és nem voltak megálapodott birtokok sem.

^a Szokásos volt még a *jus neo-acquistici* megnevezés is. A 10%-os mérték inkább átlagérték volt, esetenként volt, aki többet, volt, aki kevesebbet vagy semmit sem fizetett a visszakapott birtok után. Ezt a különadót – elvben – mindenkinek meg kellett fizetni, annak is, aki pénzért vásárolta a birtokot az uralkodótól.

^b Esterházy egyébként a Wesselényi-féle összeesküvés után elítélt Nádasdy Ferenc sógora volt, s még az összeskűvés leleplezése előtt az udvarnál egymással vetekedtek a nádori címért. Miután nádorrá választották, a kurucvezér Thököly Imre testvérevel, Thököly Évával kötötte össze életét. Ekkor kötött házasságot maga Thölöly Imre is, aki I. Rákóczi Ferenc özvegyét, Zrínyi Ilonát vette feleségül. Mindkét frigyhez kérték, és meg is kapták az uralkodó jóváhagyását.

2.3 SZÜRREÁLIS SZABÁLYOK, IRREÁLIS HATÁRIDŐK

Mai ésszel nehezen felfogható, hogy miképpen is képzeltek a NC eljárásrendjének kidolgozói az ősi birtokjog igazolását. Telekkönyvi nyilvántartás Magyarországon nem létezett – sem a török megszállás előtt, de a török kiűzése idején sem. Nem véletlen, hogy Kollonich az *Einrichtungswerk*-ben éppen arra tett javaslatot, hogy készüljenek telekkönyvek és azok nyilvánosak legyenek.³²

Közel 150 – egészen pontosan 147 év – telt el Buda elvesztése és a császári rendelet kibocsátása között. Ez öt-hat nemzedék időtartama. Ehhez még hozzászámítandó volt akár 2-300 év is, ha a szóban forgó birtokot valamely magyar király az 1300-as vagy 1400-as években adományozta. Márpedig a 17. – 18. század fordulóján az igénylőnek ezt az eredeti adományozó levelet kellett bemutatnia. Mindenki számára nyilvánvaló volt az is, hogy időközben sok nemesi család férfi-ágon kihalt, ami automatikus jogvesztést jelentett a késői utódok számára, mert a kor jogfelfogása, az *ősiség* törvénye szerint ilyen esetekben az adománybirtok – ha nem volt 100 évig megszakítás nélkül egyazon család birtokában - „automatikusan” a szent koronát illeti (háramlási jog). Ilyen esetekben tehát eleve nem is lehetett a birtokot visszaigényelni.

1: MIKÉNT ÉRTELMEZTÉK AZ ŐSISÉG TÖRVÉNYÉT?

Az *ősiség* (*aviticitas*) koncepciója alapvetően azzal az elgondolással függött össze, hogy az a földvagyon, melyet az egyes nemes urak maguk is örököltek, az nem egyedül az övék, hanem egy vérségi alapon meghatározott közösség, a nemzetség tulajdonát képezi, vagyis a birtokosnak biztosítania kell a következő generáció jólétét is. A történészek Könyves Kálmán nevéhez kötik azt a szabályozást, amely az „ősi” és a „szerzett” birtokokat oly módon különböztette meg, hogy I. István adományait még az előbbi kategóriába sorolta. A kétféle birtok esetében más-más öröklési mód érvényesült. A szerzett birtok – vagyis a későbbi uralkodóktól kapott birtok - férfi utódok híján visszaszállt az uralkodóra, míg a nemzetségi, ősi tulajdon csak az összes oldalág kihalása után háramlott a koronára. Ezt a főszabályt II. András 1222. évi Aranybullája sem érintette, mert az is csak a szerzett javak örökítését szabályozta; így – például - a leánygyermeknek kötelező negyedét adományozott.³³

Nagy Lajos 1351. évi törvénye, amely több tekintetben megerősítette az Aranybullát³⁴, éppen az *ősiségi* cikkelyt változtatta meg.³⁵ Méghozzá oly módon, hogy a tulajdont tovább korlátozta: megtiltotta a szabad rendelkezést minden ősi birtok felett és a nemzetség által örökölni rendelte azt. Csak az a birtok nem számított *ősinék*, amit az örökhagyó maga szerzett, kapott adományba, vagy vásárolt. Az új rend egyenes ági fiúörökös hiányában a rokonság, a nemzetség örökösödését biztosította a koronára való háramlással szemben, viszont érvénytelennek tekintette a hatálya alá eső – öröklött – birtok eladását, eladományozását vagy örökül hagyását. Széchenyi István közismert, 1830-ban született, *Hitel* című munkája többek között a Nagy Lajos féle 1351-es törvényhez is kapcsolódott. Az *ősiség* intézményét csak az 1848-as forradalom törvényei helyezték hatályon kívül.

További komplikációt jelentett, hogy Buda elestét *megelőzően*, 1526 és 1541 között az ország két egymással rivalizáló királya, Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd a hozzájuk pártolt nagyurakat a másik uralkodó hűségére felesküdtött földbirtokosok földjeiből elégítette ki. Így egy-egy birtoknak egyszerre több „jogos” és „utolsó” tulajdonosa is lehetett – még mielőtt azt a török elfoglalta volna.³⁶ Számítani kellett – vagy kellett volna – arra is, hogy a közös őstől származó, de egymástól az évszázadok során mégis elkülönült családok nemcsak az udvarral, de egymással is szembe kerülnek.

A kérvények felterjesztésére mindössze 6 hónap állt az egykori birtokosok késői leszármazottainak rendelkezésére. Ez még a modern kommunikációs eszközök korában is irreálisan rövid határidőnek mondható. A bizonyítás során a NC nem elégedett meg pusztán az adománylevelek bemutatásával, kérték azokat a dokumentumokat is, amelyek a birtokba iktatás adás során készültek. Ha ezt nem tudta valaki igazolni, akkor az adományozást is semmisnek tekintette a Bizottság. Mindehhez tegyük még hozzá, ami a kortársak számára szintén közismert tény volt, ti. az, hogy a Magyar Királyi Levéltár – ahol elvileg az eredeti adományozó levelek másodpéldányai fellelhetők voltak - a Dunába veszett, amikor 1526-ban Budáról Pozsonyba hajón menekítették a kincstárat és a levéltárat.

Ilyen előzmények után nincs mit csodálkozni azon, hogy ténylegesen a NC először csak 8 évvel a megalakulása után, 1696 novemberében ült össze. Ekkor a Bizottságnak 6 tagja volt, s közülük egy sem volt magyar nemzetiségű. 1699-től a Bizottság újabb 4 taggal bővült, ezek között már két magyar származású magas rangú hivatalnok is volt. A Bizottságnak nem volt saját elnöke, az üléseket az Udvari Kamara elnökének irányításával folytatták le.

**A NEOACQUISTICA COMMISSIO MŰKÖDÉSÉNEK MÉRFÖLDKÖVEI,
1683 - 1741**

Időpont	Esemény	Megjegyzés
1683. júl. – szept.	Az Oszmán Birodalom sikertelenül próbálkozik Bécs elfoglalásával.	
1686. szept. 2.	A XI. Ince pápa által szervezett Szent Liga csapatai visszafoglalják Budát a töröktől.	
1687 ősz	Kollonich érsek átadja I. Lipótnak első feljegyzését a Magyar Királyság jövőjéről.	Pozsonyi országgyűlés 1687. okt. 18. (megnyitás) – 1688. jan.25. (törvények szentesítése). I. József magyar királlyá koronázása.
1687. okt. – nov.	Törvény arról, hogy a felszabadult területeken csak katolikusok szerezhet birtokot.	
1688. dec. 9.	I. Lipót (1.) rendelete a NC megalakításáról.	Hasznosítás fő módjai: árverezés, adományozás, zálogba adás és restitúció.
1689. nov. 15.	Kollektív munka eredményeképpen Bécsben elkészül az <i>Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn</i> c. dokumentum	
1690. aug. 11.	I. Lipót (2.) rendelete a NC működéséről.	
1690. szept. 1. – 1691. márc.7.	Jogvesztő határidő a restitúciós kérelmek beadására.	A határidőt senki vagy csak nagyon kevesen tudják betartani.
1693. júl. 6.	I. Lipót (3.) rendelete a NC működéséről.	
1695. aug. 30.	I. Lipót (4.) rendelete a NC működéséről.	
1695. dec. 9.	I. Lipót (5.) rendelete a NC működéséről.	
1696. aug. 30.	I. Lipót (6.) rendelete a NC működéséről.	
1696. nov. 27.	A NC első ülése.	A bizottság meghatározza saját ügykörét és eljárásrendjét.
1699. jan. 26.	Karlócai béke az Oszmán Birodalom és a Szent Liga országai között.	
1701	I. Lipót rendelete az egyházak birtokainak visszaszolgáltatásáról.	
1702 - 1703	Megkezdődnek a visszaadott birtokok utáni tényleges <i>jus armorum</i> befizetések.	
1702. ápr. – jún.	A NC egy Albizottságot is működtet.	
1702. augusztus	Átalakítják a NC működését, a Bizottság tárgyalni kezd a megyékkel.	
1703 - 1711	Rákóczi-szabadságharc.	
1705		I. Lipót császár halála, I. József trónra lépése.
1711		Szatmári béke. III. Károly trónra lépése.
1715	A NC három városban működik tovább.	
1723	Birtokügyekben a Királyi táblához is lehet fordulni.	
1741	Az Országgyűlés Mária Terézia trónra lépésekor megszünteti a NC-t.	

Forrás: Saját összeállítás elsősorban Soós (2009) alapján.

Az uralkodó és tanácsadói egy új, udvarhű elitet kívántak létrehozni, majd pedig helyzetbe hozni. Ezen belül cél volt az is, hogy a nemesi rend uralmi alapját képező vármegyei közigazgatás ne épülhessen vissza a régi formájában, és minél nagyobb teret nyerjen a Bécsből irányított, központi apparátus hatalma. Ezt így természetesen nem mondta ki senki. Azt vi-

szont az udvar sem titkolta, hogy a birtokok visszaadása és újraosztása a magyar nemesség rekatolizációját is szolgáltni kívánta: 1701-től az újszerzeményi terület egészén, sőt a korábbi végvári településeken is tilalmazták a nyilvános protestáns vallásgyakorlatot³⁷, jóllehet ekkortájt a magyar lakosság többsége protestáns volt.³⁸ Önmagában azzal a ténnyel, hogy az udvar a katolikus hitet preferálta, a magyar nemesi elit nagyobbik részének nem volt problémája, miután zömmel mindig is katolikusok voltak, vagy éppen közvetlen felmenőik tértek vissza a katolikus hitre. Ennek megfelelően az 1687/88-as pozsonyi országgyűlés^a el is határozta, hogy a visszafoglalt, illetve visszafoglalásra kerülő területeken földbirtoka csak katolikus vallású egyénnek lehessen.³⁹ Ez a döntés nem kapcsolódott Kollonich Lipóthoz: az esztergomi érseki székhelyben ekkor még elődje, Szelepcsényi György ült, aki 1666-tól töltötte be ezt a tisztséget, és aki már korábban is személyesen kivette részét a protestánsok üldözéséből.^b

A Bizottság munkája elsőrendűen arra terjedt ki, hogy állást foglalt olyan elvi jelentőségű kérdésekben, minthogy mely uradalmak (*dominium*), birtokok, birtokrészek, vagy vármeigyék tekintendők *acquistica*, illetve *neoacquistica* területeknek. Javaslatot tett továbbá arra, milyen okmányokat kell a birtokjog igazolására elfogadni. Jogában állt ezen kívül haladékos biztosítani azoknak, akik a rendeletekben megszabott határidőket nem tudták betartani. A Bizottság a földbirtokosok által bemutatott birtokjog igazoló dokumentumokat ellenőrzés és felülvizsgálat céljából megküldte a királyi jogügy igazgatóságának. A Commissio az általa hozott döntéseket vagy javaslatokat felterjesztette az uralkodóhoz, aki ezek ismeretében fogalmaztatta meg pátenseit (rendeleteit). Ezeket azután az Udvari Kamara adta ki, amely a döntésekről és a rendeletekről a további intézkedések foganatosítása végett leiratban értesítette a Magyar Királyi Udvari Kancelláriát. Az NC döntései ellen volt mód a fellebbezésre (tetszés szerinti alkalmakkal), így a viták évekig elhúzódtak. Végül esetben arra is volt példa, hogy a birtokát visszaigénylő mágnás beperelte a Kincstárat.

^a Nem mellesleg megemlítendő, hogy ez volt az a diétai ülés, amelynek során (i) a magyar nemesség lemondott a szabad királyválasztási jogáról és az Aranybulla ellenállási záradékáról; (ii) törvénybe iktatta a Habsburg-ház örökös trónutódlási jogát; (iii) I. Lipót császár 9 éves fiát I. József néven magyar királlyá koronázták.

^b Az ő nevéhez fűződik az 1673-74-ben lezajlott protentánsok elleni, a magyar történelemben példátlan méretű koncepció per, amelynek nem kevesebb, mint 300 vádlottja volt. Először hazaárulás- és felség-sértés címén mindenkit fő- és jószágvesztésre ítélték, majd később a halálbüntetést börtönre változtatták, illetve sokakat eladtak gályarabnak. A per 8 bírása között ott volt a fiatal Kollonich is (ekkor még nem volt felszentelt pap), de a fő szerepet Szelepcsényi vitte. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1673_szeptember_25_a_protestansok_elleni_per_kezdetek/

2: EGY CSALÁD, AMELY CSAK 36 ÉV UTÁN KAPTA VISSZA BIRTOKÁT

A Dunántúlon fontos pozíciókat betöltő thóti Lengyel-família, amely korábban 80 ezer hold földet birtokolt, a NC előtt nem tudta prezentálni a szükséges dokumentumokat, mert azok a szigligeti várégésben odavesztek. A Bizottság azonban hajlandó volt elfogadni a Zala vármegyéből származó hites tanúk vallomását, így a család 1722-ben – 36 (!) évvel az országgrész visszafoglalása után - végül visszakapta birtokát.⁴⁰

Amikor 1741-ben a NC megszűnt, számtalan per még folyamatban volt. „Összesen 537 ilyen per iratai vannak meg. Ezekből 246-ban nincs ítélet, 137 esetben elutasították a kincstárt, illetve letette a pert. A perletétel főleg a hatalmas urak elleni perekben fordul elő. Azok közt az alperesek közt, a kik ellen a kincstár képviselője letette a pert, szerepelnek: Csáky Zsigmond gróf, Csáky Imre gróf, Koháry István, Hunyady József, Almásy János, Orcy István, id. Eszterházy Ferenc, Károlyi Sándor gróf stb. és éppígy az előkelőségek szerepelnek a kincstár ellenében megnyert perek alpereseiként is.” – olvashatjuk Ágoston (1913) kissé régies nyelvhasználatot tükröző, de azért érthető monográfiájában.⁴¹

3: MIKÉNT JUTOTTAK TISZA ISTVÁN FELMENŐI A GESZTI BIRTOKHOZ?

Az Ady által „geszti bolond”-nak titulált miniszterelnök közvetlen felmenője Tisza István Borosjenő (ma: Romániában, Arad megyében) ura volt, amíg Nagyvárad 1660-ban történt, török általi elfoglalásakor a birtok odaveszett. Amikor 1692-ben Nagyvárad felszabadult a török uralom alól, az uralkodó, III. Károly a borosjenői uradalmat Rinaldo d’Este, modénai hercegnek adományozta, aki felesége révén rokonságban állt a Habsburgokkal. A Tisza család három egymást követő generációja próbálta meg az NC-nél, később más udvari hivataloknál visszaperelni a borosjenői birtokokat, de nem jártak sikerrel, mert az uralkodó nem akarta a „rokon családtól” visszavenni, amit egyszer odaadtak. Végül, 1766-ban az udvar 12 falut – köztük Geszt-et – adta oda kárpótlásként Tisza Lászlónak 1766-ban, amivel több, mint 20 ezer holdnyi birtok járt együtt.⁴²

Soós (2009) kutatásai szerint „kevés kivételtől eltekintve a birtokosok szempontjából általában negatív határozat született”.⁴³ Ez a fentebb bemutatott feltételek ismeretében nem is történhetett nagyon másképp. Mint ahogyan az is „érthető”, hogy az ősi jussukért küzdő magyar nemesek – köztük az ország első számú világi vezetője, maga Esterházy Pál nádor is – egy fél évszázadon át rutinszerűen hamisították az okmányleveleket, a vérségi és egyenes ági öröklést igazoló családfa-dokumentumokat, az ún. genealógiai táblákat, valamint a birtokok legalább 100 éven át folyamatos tulajdonlását igazoló dokumentumokat is.^a Még tovább bonyolí-

^a Esterházy esetében Soós (2009) részletesen dokumentálta, hogy a család egy részét az udvari jogi apparátus felfedezte, más részét nem. Így például a nádor a simontornyai birtok iránti igényét az ügyben

totta a helyzetet, hogy a török hódoltság előtti, „eredeti” okiratok jelentős része is hamis volt – merthogy az Árpád-házi királyok idején a hamis adománylevelek gyártása még bevett szokás volt. (Később, az írni-olvasni tudás terjedésével egyre nehezebb volt hitelesnek látszó dokumentumot hamisítani.) Ágoston (1908a) már többször idézett műve erre példaképpen említi a pannonhalmi, a zalavári, a bakonybéli, a tihanyi stb. apátságok adományleveleit.⁴⁴

Akik nem tudták visszaszerezni az egykori hódoltsági területen fekvő birtokaikat, azok az *armalisták* sorait gyarapították. Ők alkották a legszegényebb nemesi réteget, akiknek már csak nemesi levelük volt. Nemességükkel nem járt együtt az általuk művelt föld mentesítése a szolgáltatások alól. Ha volt telkük, azt általában megváltották a földesúri szolgáltatások alól, az állami adókat azonban továbbra is fizetniük kellett. Az ilyen jobbágytelken ülő nemesek gazdálkodását vagy életmódját semmi nem különböztette meg a parasztokétól.⁴⁵

Az oklevelekkel nem igazolt birtokokra a kincstár tette rá a kezét. Ezeket részben magyar, részben osztrák arisztokraták, kamarai főtisztviselők és főként hadiszállítók szerezték meg. Ez utóbbiak pénzbeli fizetség helyett kapták ezt. Mások a kincstári birtokokat pénzért vásárolták meg vagy zálogba vették. Utólagos vélekedés szerint ez volt a legjobb üzlet. Részben viszont – és ez sem volt ritkaság abban a korban – az uralkodó külhoni szállítók megkározításával rendezte az adósságát. Így például Komoróczy (2012) kutatásaiból tudjuk, hogy a török elleni háború során az udvar legfőbb hadiszállítója Samuel Oppenheimer (1630-1703) németországi születésű zsidó nagykereskedő volt, akinek halálakor az udvar még 6 millió forinttal tartozott.^a Ezt az összeget végül az udvar semmilyen formában sem egyenlítette ki, így nem a Monarchia, hanem Oppenheimer fia ment csődbe.⁴⁶

4: EGY ZÁLOGBA VETT BIRTOK TÖRTÉNETE

„Az 1692. február 10-iki iratok szerint gróf Bercsényi Miklós az ungvári uradalmat 175.000 frton zálogba veszi. A hivatalos becslés alkalmával 334.650 frtra becsülték, Bercsényi szerint azonban csak 115.000 frtot ér. Ennek dacára kijelentette, hogy megadja érte a 175.000 frtot, de kéri, hogy felesége, Homonnay Krisztina része fejében 100.000 frtot tudjanak be. Ezt a kérését csak felében teljesítették, a mennyiben csak 50.000 frtot tudtak be ezen a címen. Dacára a szerződés határozott megállapításainak, Bercsényi és a kincstár között csakhamar egyenetlenség keletkezik, melynek elintézésére már szeptemberben bizottságot küldenek ki. Az iratok között nincs az ügy elintézésére nézve semmi határozat, de a bizottság ki-

eljáró Lackzó János jogügyigazgató-helyettes 1698 nyarán azzal utasította el, hogy az 1421. évi adománylevélhez nincs csatolva a birtokba iktatás, illetve az annak végrehajtását tanúsító okirat.

^a Említésre méltó fordulata ennek a történetnek, hogy amikor – a korábban már említett körülmények között – I. Lipót a zsidókat kiűzte Bécsből, esküvel fogadta, hogy soha többé egyetlen zsidót sem enged a városba. Az udvarnak 1676-ban hitelt nyújtó Oppenheimerrel tehát kivételt kellett tennie és evégett egyházi feloldozást kért korábbi esküje alól. Kollonich egyébként egész pályafutása során „rivalizált” Oppenheimerrel. Katonaként természetesen tudta, hogy az udvarnak szüksége van pénzre a háborúk finanszírozásához, de azt remélte, hogy a pápától is meg lehet szerezni a szükséges pénzügyi támogatást. Komoróczy (2012) 530, 538. o.

küldése előtti időből, már július 8-án figyelmezteti a kamara Bercsényit, hogy a zálogösszeget, illetve a vételárat fizesse ki.”⁴⁷

A felszabadított területek katolikus egyházi birtokosainak, ha nem tudták igazolni birtokigényüket, a király „kegyelemből” juttatott hatalmas területeket.⁴⁸ Az egyházi szervezeteknek többnyire fegyverváltságot sem kellett fizetniük. Mindez nyilván összefüggött azzal, hogy Kollonich 1692-től államminiszterként és a bécsi Udvari Kamara elnökeként óriási befolyással rendelkezhetett a restitúció ügyeire.

Sok probléma származott abból, hogy egyes birtokokat az udvar még a török elleni háború során, vagy azt kevéssel követően értékesített, még azelőtt, hogy a régi magyar tulajdonos leszármazottja bejelentette volna igényét. Ilyen esetekben utólagosan kellett rendezni vagy visszarendezni az egész tranzakciót – úgy, hogy az új tulajdonost se érje kár. Arra is volt számos példa, hogy a *jus armorum* szokásos 10%-os értékét felülfizetve a Bizottság hajlandó volt akkor is megerősíteni a kérelmező birtokjogát, ha az tisztázatlan és bizonytalan volt. „Vagyis itt is érvényesült az az elv, melyet a birtokok eladására vonatkozólag kifejezett a bécsi udvar: aki többet fizet, annak több a joga.” – írta erről utólag maró gúnnyal Mezősi (1942). Az udvart az állami költségvetés egyenlege folyamatosan aggasztotta. 1690-ban egy rendelet ki is mondta, hogy a visszafoglalt területeket és várakat, hacsak nem feltétlenül szükségesek, el kell adni, mert azok fenntartására nincs pénz.⁴⁹

További komplikáció forrása volt, hogy a történelmi szokásjog szerint nem csak az uralkodó, de – mint a király helyettese - a mindenkori magyar nádor is adományozhatott „állami” birtokot a számára fontos személyeknek. Ezzel a jogával Esterházy nádor is bőségesen élt – az utólagos kutatások szerint 650 alkalommal. A nádori adomány (*donatio palatinalis*) felső határa 32 jobbágytelek^a volt. Mai gondolkodással természetesen azon sem lepődünk meg, hogy a nádor – a bécsi udvar nagy bosszúságára – a családtagjainak és híveinek nyújtott adományok esetében sokszor túllépte a felső határt, és az is bevett gyakorlat volt, hogy ugyanannak a személynek vagy családnak a nádor egy nagyobb birtokot „megtartva” juttatott, hogy így kerüljék

^a A „jobbágytelek” kifejezés a mai olvasó számára félrevezető lehet. A maga idején a szó szimbolikus összefoglaló neve volt a földesúrtól átvett haszonvételeknek, amelyekért azután a jobbágy szolgáltatásokkal tartozott. Ez a kifejezés nem csupán egy házhelyet és/vagy gyümölcsös kertet jelentett, hanem egy jelentősebb gazdasági egységet: falun belüli és azon kívüli parcellákat, ami lehetett szántó, rét, közös birtoklású erdő, nádas, halászó víz stb. A jobbágytelek nagysága vidékenként 24-40 hold között változott, miként maga a „hold” területmérték is, amely a föld minősége szerint 1100-1300 négyszögöl nagyságú földdarabot jelentett. A jobbágytelek jogilag nem volt a jobbágy tulajdona, beépítésével és megművelésével csak állandó használati jogot szerzett arra. Ezt a jogát utódai is örökölték. Amiként egy helyütt Zlinszky János alkotmánybíró találóan megjegyezte, a jobbágytelek jogilag nagyon hasonlított a szocialista bérlakáshoz: nem tulajdon, de egyeneságon átadható jogviszony volt.

A korabeli vélekedés szerint még a nyolcadtelkes jobbágy is akkora föld birtokában volt, hogy abból el tudta tartani a családját és teljesíteni tudta úrbéri kötelezettségeit. Azokat nevezték zselléreknek (*inquilini*), akiknek csak belső telkük és azon épített házuk volt, esetleg földjük is, de egy nyolcadteleknél kisebb mennyiségben. Az alszelléreknek (*subinquilini*) még belső telkük sem volt, hanem más jobbágnál vagy zsellérnél laktak, ha rendelkeztek is külön tűzhellyel.

meg a felső határt. Ha megpróbáljuk területmértékre átszámolni az általa adományozott birtokok nagyságát, akkor úgy becsülhetjük, hogy Esterházy nádorsága (1681-1713) idején kb. 700 ezer katasztrális holdat (≈ 380 ezer ha) juttatott a hozzá közelállóknak.^a Esterházy egyébként éves szinten 24 000 forintnyi fizetést is kapott a nádori hivatal ellátásáért.⁵⁰

A nagyságrendek érzékeltetéséhez tudni kell, hogy a *Neoacquistica Commissio* részére adott utasítás szerint egy hold szántót 3 – 5 forint értékben kellett elszámolni, vagyis 24 ezer forintból – 4 forint/hold átlagértékkel számolva – 6000 holdnyi (≈ 3453 ha) szántóföldet lehetett vásárolni.⁵¹

* * * * *

Mint láttuk, a török kiűzését követő évtizedekben sehol sem volt a magyar nemesség és királya közti ellentét olyan szembetűnő, mint a visszaszerzett hódoltsági területek ügyében. Minthogy az udvar viselte a Buda visszafoglalása utáni harcok költségeit is (a megszállt területek visszafoglalása 1699-ben zárult csak le; a háború finanszírozása részint szállítói hitel útján, részint magas kamatozású kölcsönökből történt!^b), Bécs szemszögéből nézve indokoltnak látszott, hogy megfizettesse a birtokba jutást azokkal, akik a háború igazi nyertesek lettek.

A magyar nemesség sérelmi listája is hosszú volt. Egyfelől azzal érveltek, amivel száz évvel korábban a Habsburg monarchia diplomatái is, amikor a törökökkel tárgyaltak: a törököket betolakodóknak, magyarországi jelenlétüket pedig időleges fejleménynek tekintették. A megszállt területek – a tényleges török uralom ellenére is – a magyar koronatarományok elidegeníthetetlen és integer részei maradtak, ahol sem az uralkodó szuverén jogai, sem pedig a magyar nemesség „gyökeres, örökös jogai” (*propriétásai*) nem szenvedhettek csorbát. A „hódoltság” kifejezés éppen ennek a jogigénynek volt a plasztikus kifejeződése.⁵²

Másfelől a magyar nemesség álláspontja logikus folyamánya volt a korabeli jogrendnek, ami sok tekintetben a gyakorlatban megszakítás nélkül érvényesült is 150 éven át. A török által megszállva tartott területeken levő nemesi birtokok nem egyszer voltak adásvétel és zálogügyletek tárgyai a királyi Magyarországon, s a török–magyar condominium következtében az elmenekült földesúr szedethetett tényleges vagy eszmei adót, a nemesi megye pedig messze behatolva a török területekre, esetenként érvényesíteni tudta hatalmát.⁵³ Végül pedig azt kifogásolták, hogy a birtok-vitákat miért egy állami bizottság dönti el, miért nem kerülnek ezek bíróság elé. Panaszkodtak amiatt is, hogy a birtok értékét a NC állapította meg, jellemzően felülértékelve azt. Minden iratot Bécsbe kellett felküldeni, ott hozták a döntéseket is, az első időszak-

^a $650 \times 32 \times 32 = 656\,600$.

^b A korabeli törvény így indokolta a fegyverválság szükségességét: „Azon költségek fejében, melyeket ő királyi felsége a múlt hosszú háborúban nagy uzsorával kölcsönzött pénzből, melylyel még most is adós, a visszaszerzésre fordított, arányos quottát fizessenek.” - idézi Szilágyi (1898).

ban a Bizottságnak csak egyetlen magyar tagja volt stb.⁵⁴ Gyakori volt, hogy a bemutatott eredeti okleveleket visszatartották, s így fosztották meg birtokaiktól a magyar nemeseket.⁵⁵

Az elvi és konkrét birtokvitákon túlmenően magyar nemességet és más kisebb társadalmi csoportokat számos kollektív sérelem is érte. Például az, hogy a korona 1702-ben a Jászságot és a Kunságot^a zálogba adta a Német Lovagrendnek, a Frangepán-féle uradalmakat pedig a grazi kamara igazgatása alá helyezte. Mai szemmel különösen furcsán hat, de nyilván a kortársak egy részének is aggályos lehetett, hogy a német lovagok „üzlettársaként” Kollonich érsek is vásárolt birtokot a Jászkún vidéken. Együttesen 500 ezer forintot fizettek a 700 ezer forintra becsült Jászkun kerületért.^b Azon az Udvari Kamara-i ülésen, melyen a vételárat le szállították, Kollonich maga elnökölt – ezt ma összeférhetetlenségnek mondanánk.⁵⁶ Másfelől persze hihetőnek tűnik Szekfű Gyula állítása, miszerint „a lakatlan vidék eladása a Rákóczi-felkelés előtt nehezen ment”.⁵⁷ Az eredendően is gyéren lakott, mocsaras-lápos-árvizes alföldi területeken, illetve a jobb adottságokkal rendelkező, de lepusztult és elnéptelenedett vidékeken **nem igen volt fizetőképes kereslet az állami földvagyon iránt.**

A föld jobbágy nélkül hasznavehetetlen volt, még akkor is, ha a földrajzi feltételek lehetővé tették volna a mezőgazdasági művelést. Másképpen fogalmazva: a föld nem volt a többi tényezőtől elválasztott tőke. Önmagában tulajdonolni értelmetlen volt. A későbbi földosztásoknak is egyik visszatérő következtetlensége volt, hogy a földállagot átadják, de a hasznosításhoz szükséges eszközöket nem, így a tulajdonreform hasznavehetetlen gazdasági egységeket hoz létre, ez pedig frusztrációt és a magántulajdon intézményével való elvi elégedetlenséget szült.

Éppen ezért a bécsi udvar számára a visszafoglalt területek ügye kezdettől fogva elsősorban nem magyar birtokjogi kérdés volt, hanem birodalmi szintű demográfiai feladat. Betelepítéssel (*impopulatio*) kívánták fellendíteni a török hódoltság másfél évszázados tartama alatt elnéptelenedett területeket. Ha nincs jobbágy, nincs aki adót fizessen és nincs, aki megművelje a földesúr földjét. *Ubi populus, ibi obulus* (ahol a népesség, ott a pénz) - hangzott a kor uralkodó közgazdasági elméletének, a kameralizmusnak egyik alap szentenciája. Még egy későbbi, 1720-as becslés szerint is az egykori Török Hódoltság területén a megművelt szántóterület nagysága 170 ezer hold volt csupán.⁵⁸ A betelepítés – amelyet Kollonich koncepciója szerint jelentős adókedvezményekkel ösztönzött az udvar – valójában a visszatelepült földbirtokos nemesség elsőrendű érdeke is volt. Ugyanakkor a visszafoglalt területek felé irányuló jobbágyvándorlás az ország többi részén, illetve Erdélyben gazdálkodó nemesek szemszögükből nézve „szökés” volt, vagyis ellentétes volt az érdekeikkel.⁵⁹ Ennek az ellentmondásnak a feloldását

^a Korábban ezek a speciális önkormányzattal rendelkező területek a nádor jogi és katonai igazgatása alatt álltak, vagyis afféle állami birtokok voltak.

^b 1745-ben a jászok és a kunok saját pénzükön váltották vissza a kamara által zálogba adott földjeiket (*redemptio*). Minden egyes lakos annyi földet kapott, amennyivel a megváltáshoz hozzájárult.

csak a külföldről történő betelepítés jelentette, ami statisztikai értelemben, országos szinten végül is a magyar nemzetiségű lakosok arányának folyamatos csökkenését eredményezte.

Fontos felidézni, hogy a 17.-18. század Magyarországnak természeti viszonyai, a folyók szabályozatlansága miatt kialakult hatalmas mocsaras-lápos területek, nem hasonlíthatók össze azzal a képpel, amelyik a 19.-20. századi helybéli lakosok vagy az utazó személe elé tárult. Az udvar és az udvarhű elit világosan látta, hogy folyamszabályozásra, csatornázásra, talajjavító munkákra és hajózható folyami kapcsolatokra van szükség ahhoz, hogy lehessen nagy mennyiségben búzát és más gabonaféléket termesztetni, illetve exportálni – amire történetesen a 18. századtól kezdve két évszázadon át nagy kereslet volt. Ám azt is látni kell, hogy a mából visszatekintve a talajgazdálkodás fejletlensége csak a kisebbik oka volt a földterület kihasználtságának. Ennél fontosabb volt a gyér jobbágyi népesség és az igavonó erő hiánya. Csak ennek alapján érthetjük meg, hogy 18. század elején, tehát a török kiűzése után is, az ország területének mindössze 6-7%-át tette ki a szántó terület⁶⁰, szemben az 1946-os évvel, amikor ez – a trianoni határokon belül számítva – 56% volt!⁶¹

A népességgyarapítás legjobb módját úgy képzelte el a királynak tanácsot adó Kollonich, hogy az „külföldiek szabad és önkéntes behívása és befogadása” útján történjen, ami egyébként csak folytatása volt a korábbi gyakorlatnak, miszerint a török uralom alatti területeken folyamatos volt a délszláv (szerb, vlach, horvát, bosnyák), valamint román, szlovák és rutén nemzetiségűek betelepülése.⁶² Ezzel szemben állt a magyar nemesség elvi álláspontja, miszerint külföldiek egyáltalán ne birtokolhassanak földet a Magyar Királyság területén – ami viszont bécsi szemszögből nézve volt indokolatlan, miután „a magyarok a német örökös tartományokban akadálytalanul sok és jól jövedelmező uradalom birtokába kerültek”.⁶³ Így – például – a kortársak számára köztudott volt, hogy a Wesselényi-féle összeesküvés miatt kivégzett Zrínyi, Frangepán és Nádasdy ausztriai nemesek is voltak, ott is rendelkeztek birtokokkal, sőt, valójában ez adta meg a jogalapot arra, hogy felettük I. Lipót, mint német-római császár ítélkezzen.⁶⁴

2.4 HITBIZOMÁNYOSOK KASZTJA

Az 1687/88-as pozsonyi országgyűlés alkalmával, Esterházy Pál (1635-1713) nádor kívánságára törvénybe iktatták a nádor személyes vesszőparipájának számító^a hitbizomány

^a Esterházy már az 1681-es soproni országgyűlésen is megpróbálta elfogadtatni javaslatát, de akkor nem járt sikerrel, mert – bár éppen akkor választották az ország nádorává, s ezzel a Wesselényi Ferenc nádor 1667-ben bekövetkezett halála után megüresedett pozíció 14 év után betöltésre került – Esterházy még nem bírt elegendő befolyással. Mint azt Peres (2009) kutatásai tanúsítják, a törvénycikk elfogadását követően egészen 1723-ig, amikor is a hitbizomány-alapítást a köznemesek számára is lehetővé tették, a nádoron kívül mindössze három főnemesi családfő élt ezzel a jogi lehetőséggel [id. mű 95-96. o.]. Kevésbé ismert, hogy a 18. századtól kezdve különféle jogszabályok az ún. határőrvidékeken megteremtették a „paraszti hitbizomány” intézményét is.

(*fideicommissum*) intézményét is.⁶⁵ Ez részben oka és következménye is volt annak, hogy a pozsonyi országgyűléssel egy időben Esterházyt I. Lipót császár a német-római birodalom hercegévé nevezte ki, s mint ilyen rangú méltóságnak, a birodalmi törvények szerint egyébként is joga volt arra, hogy „a család neve fényének feltartására az első szülöttség jogára alapított hitbizományt alkothasson”.⁶⁶ A császári indoklásban egy modernnek tűnő érv is megjelent: a pazarlás megakadályozása.^a

A hitbizomány, ezen belül családi hitbizomány jogi konstrukciója lehetőséget teremtett arra, hogy Magyarországon bármely főnemesi rangú családfő szerzeményi vagyonát – királyi jóváhagyással - több nemzedékre a család elidegeníthetetlen vagyonának nyilvánítsa, és ezzel megakadályozza a felhalmozott tőke újbóli szétaprózódását.⁶⁷ Erre Esterházynek személyes oka is volt. Amikor ezt a törvényt megszavazták, addigra már a nádor első felesége 18 (!) gyermeket hozott a világra. A hitbizomány intézményének köszönhetően a nádor által felhalmozott vagyont a későbbiekben a leszármazottak – az elsőszülött fiú, vagy a család legidősebb férfi-tagja - által sem eladni, sem elajándékozni nem lehetett. Végeredményben az örökösök közötti különbség jogi intézményesítésével nyílt lehetőség a birtok egyben tartására.^b

A hitbizomány miatt – elvben - hitelt sem lehetett felvenni a birtok elzálogosításával. A valóságban sokszor mégis megtörtént az eladósodás, ám a birtok – papíron - a hitbizományos tulajdonában maradt. A kortársak számára köztudott volt, hogy ez történt az Esterházy hitbizománnyal is. 1832-től a század végéig a birtok ún. zárgondnok irányítása alatt állt az adósság mértéktelen felhalmozódása miatt.⁶⁸ Bár nyilván nem ez volt a nádor szándéka, de tény, hogy a hitbizomány jogintézménye több mint 250 éven át akadályozta a piacgazdaság kiépülését Magyarországon. Az idő előrehaladtával ugyanis lazultak a hitbizomány alapításának feltételei. A 19. század második felétől kezdve ezt a jogot az udvar pénzért árulta, s ennek megfelelően az is előfordult, hogy néhány ezer holdas – akár köznemesi – uradalmak is hitbizománnyá váltak.⁶⁹ Mi volt akkor ennek az értelme? Válaszként érdemes Kaposi (2001) találó megfogalmazását idézni: „Néhány tucat család a hitbizományi rendszerbe kapaszkodva stabilizálhatta társadalmi és anyagi pozíciót, egyben egyfajta sajátos kasztrendszer szerű képződményt alkothatott a társadalom csúcsán.”⁷⁰

^a „Az ország mágnásai és előkelői romlásának elhárítása, s a fekvő jószágok szokás szerint megkísérelt önkényes elidegenítésének, s elpazarlásának megfékezése végett.” olvashatjuk a királyi dekrétumban. Idézi Lukács (2010).

^b A nádor második felesége azután további 7 gyermeket, azaz potenciális örökösöt szült. A kor viszonyainak megfelelően a megszületett gyermekek többsége nem érte meg a felnőtt kort. Amikor Esterházy 1695-ben megírta végrendeletét, három élő fiúgyermekére – a negyedik, papi hivatást választó fiú hozzájárulásával – három külön elsőszülöttségi hitbizományt hozott létre [Merényi (1895)]. Ágoston (1913) szerint ennek a birtoktömegnek a nagysága 1 millió hold volt [id. mű 262. o.], más források szerint „csak” 403 ezer hold. Lukács (2010) 108. o.

2.5 DECENTRALIZÁLT PRIVATIZÁCIÓ

A fegyverjog megváltására, vagyis a tényleges adófizetésre valójában csak a karlócai békét követő években, 1702–1703-ban került sor. Kezdetben egyes birtokosokkal külön-külön tárgyalt az udvar a fegyverjog nagyságáról, a megfizetés módozatairól. Így kapta vissza birtokát maga Esterházy Pál nádor is 400 000 Ft értékben, melyért 40 000 Ft-ot adott, de nem készpénzben, hanem a 40 000 Ft-ot érő simontornyai birtokrész visszaadásával. Összességében az első években befolyt pénz (adó) sokkal kevesebb volt a vártnál. Vagyis a NC felállításakor kigondolt szabályok az udvari adminisztráció szempontjából is kevésbé tűntek működőképesnek a gyakorlatban.

R. Várkonyi (1970) szerint a nemesség többségét alkotó kis-és köznemesek jó része nem rendelkezett sem a birtokigazoláshoz szükséges okmányokkal, s még inkább nem a váltságdíj összegével. Birtokuk visszaváltásával többségük ezért meg sem próbálkozott. Az ország egyik megyéjében, Baranyában a török hódítás előtt 540 birtokos család volt, közülük 20 maradt fenn, de csupán 6 kérvényezte birtoka visszaváltását, ám eredménytelenül. Azt is tudni lehetett, hogy a tiszántúli birtokosok közül az első évtizedben senki nem jelentkezett birtok jogának igazoltatásáért Bécsben.⁷¹ Ezért az Udvari Kamara „általány tárgyalásokat” kezdett a vármegyékkel a kényelmesebb eljárás és a gyorsabb pénzszerzés reményében. A megegyezés nyomán a vármegye egy összegben fizette ki a területén fekvő birtokok váltságösszegét az ott élő birtokosok előzetes hozzájárulása után. Somogy megye pl. 12 000 forintért váltotta meg a fegyverjogot, Buda és Pest szabad királyi városok 20 000 forintért, stb. A *jus armorum* megfizetése viszont azzal járt, hogy a kamarai adminisztráció által élvezett földesúri jövedelmeket vissza kellett adni a tulajdonosnak. A malmokat, vámokat és minden telket át kellett engedni az új földesuraknak, a révpénzt, telekkönyvet, halászatot, sörfőzést, bányajogot stb. a városoknak.⁷² Ez persze a fiskus oldaláról nézve súlyos bevétel-kiesés volt.

2.6 A RÁKÓCZI-FELKELÉS TOVÁBB BONYOLÍTOTTA A VAGYONI ÜGYEKET

Mint erre már utaltunk, áttételes módon a Rákóczi-szabadságharc több szálon is összefüggött az Újszerzeményi Bizottság által okozott sérelmekkel.⁷³ A fejedelmet támogató nemesek egy része a Bizottság működésének kárvallottja volt. A 8 évig tartó szabadságharc során a fejedelem a császár hűségén maradt nemesek, a „labancok” és **az idegenek birtokait elkoboztatta**, a kuruc állam tulajdonává tette. A fejedelem a kuruc fő- és köznemesség igényeit csak nagyon korlátozottan elégítette ki; a fegyvert fogó jobbágyoknak viszont a földesúri kööttségek-ből való fölszabadulást ígért, néhány helységnek hajdúvárosi szabadságot adományozott, s a szabadságharc utolsó három esztendejében a parasztkatonáknak szabad földet vagy falut biztosított letelepedésre.⁷⁴

Rákóczinak, bár személy szerint ő már katolikusnak született és ugyanúgy birodalmi herceg volt, mint az egy életen át császárhú Esterházy nádor^a, személyes oka is volt arra, hogy gyűlölje a Neoacquistica Commissio szellemi atyjának tekintett főpapot, Kollonichot. Amikor még csak 12 éves volt, mint a lázadó Thököly Imre örökbe fogadott gyermekét az ifjú Rákóczit Lipót császár elszakította anyjától, Zrínyi Ilonától és Munkács várából Bécsbe vitette. Ezt követően a császár Kollonichot nevezte ki az ifjú Rákóczi gyámjává, aki őt a jezsuiták egyik csehországi rendházában neveltette. Az már későbbi történet, hogy az ifjú Rákóczit 16 éves korában Lipót császár nagykorúsította, ami lehetővé tette, hogy hozzáférjen a családi örökséghez, amiért hálából Rákóczi a császárt tette meg elsőszülött, Lipótnak keresztel fia keresztapjának.

A Rákóczi-felkelés finanszírozása – egyebek között – **államosításokat** is jelentett a fejedelem által uralt észak-magyarországi területeken. Így került sor a bányák, olvasztóházak, a körmöci pénzverő kamara átvételére és a külkereskedelem állami monopóliummá nyilvánítására a háború második szakaszában. Hasonló céllal vette kézbe Rákóczi a nagy- és felsőbányai bányászat, a fémolvasztó, a pénzverde, és a máramarosi sóbányák, valamint kincstári birtokok kezelését. Az általa uralt területen magához vonta a katolikus egyház dézsmaként korábban beszedett jövedelmeit is.⁷⁵

A felkelés bukása után, az akkor éppen uralkodó, III. Károly akarata szerint 1711-től az udvar – általában országgyűlési jóváhagyással - rátette a kezét a Rákóczi-birtokokra, elkobozták Bercsényi Miklós, Károlyi Sándor^b, Csáky Mihály, Forgách Simon, Esterházy Antal stb. örökségeit, majd pedig mindezeket a birtokokat eladományozták, eladták.⁷⁶ A kuruc fő-és köznemesség nagyobbik része viszont kompromisszumot kötött Béccsel, így az 1711-es szatmári béke alapján, hűségeskü fejében életét és birtokait megtarthatta, illetve visszakapta (*gratia vitae et bonorum*). Elvben ezt az utat választhatta volna Rákóczi is, de – mint az közismert – inkább emigrációba vonult, ahol még 24 évet élt.

A Rákóczi-felkelést lezáró béke nyomán a Neoacquistica Commissio lényegesen átalakult, bár nem szűnt meg, mint ahogyan az a megállapodásban szerepelt. Pozsonyban, Kassán és Zágrábban új bizottságok álltak fel, melynek „tagjai kizáróan bennszülöttek”⁷⁷ lehettek, és arra is lehetőség nyílt, hogy a vitás ügyeket a Bizottságok után a rendi országgyűlés döntse el, majd egy későbbi törvény megnyitotta az utat ahhoz, hogy a panaszosok rendes bírósághoz – a királyi táblához - forduljanak.⁷⁸ Az udvar tehát lényeges engedményeket tett a magyar rendeknek. Említésre méltó, hogy 1727-31 között a köznemesi sorból kiemelkedett ügyvéd,

^a A magyar főnemeseik közül kevesen kapták meg a hercegi címet. Ezek német-római vagy osztrák címek voltak, s csak az elsőszülött fiú örökölte őket. Esterházyt követően a következő birodalmi herceggé kinevezett főnemes éppen II. Rákóczi Ferenc (1697), majd pedig a mára elfeledett Batthyányi Károly József volt (1764).

^b Az ő birtokait egyébként 1710-ben az a Batthyány-család kapta meg az uralkodó I. Józseftől, amelynek későbbi leszármazottjától, az 1848/49-es miniszterelnök Batthyány Lajostól majd I. Ferenc József császár fogja elkobozni a birtokot. Kovács Ágnes (2012) 855. o.

Grassalkovich I. Antal volt az NC vezetője. Róla azt jegyezték fel, hogy elnöki funkciója mellett hitelnnyújtással segítette azokat, akik a Bizottságtól birtokot vettek vagy kaptak, a hitel visszafizetését viszont birtokban kérte „üzleti” partnereitől. Mint a Grassalkovich-család kutatója óvatosan-tapintatosan megfogalmazta, "ügyletei - remélhetőleg - nem mentek túl a tisztesség határán, bár a kor nemesi közvéleménye nem volt erről egyöntetűen meggyőződve." Az 1730-as évek vége felé már 135 ezer magyar hold volt Grassalkovich birtokában⁷⁹ – egyszóval meggazdagodása a hivatali idejére esett.

Az Újszerzeményi Bizottságot, és ami még fontosabb volt, az összes függőben lévő birtokpert csak az 1741. évi XXI. törvény szüntette meg az uralkodó „anyai szeretetéből és királyi jószágából”.⁸⁰ Ez Mária Terézia megkoronázásának évében történt – nyilván egy nagyobb politikai alku részeként.

2.7 ÖSSZEFOGLALÁS

A hazai történelemtudomány még adós egy olyan mű megírásával, amely átfogó, a Török Hódoltság egész területére kiterjedő képet tud adni arról, hogy végeredményben mi történt azzal a hatalmas birtoktömeeggel, amely a 120 ezer km²-nyi országterületen feküdt. Kellő részletességgel mindössze egyetlen megye (Pest-Pilis-Solt) adatai kerültek feldolgozásra!⁸¹ A szakirodalom legfontosabb összefoglaló munkáit áttanulmányozva a szerzőben az alábbi összkép alakult ki:

- (i) Nyolcszáz évvel a honfoglalás után, Magyarországon a Habsburg Monarchia udvari bürokratái és a katolikus egyház olyan vezető tisztségviselői, mint Kollonich Lipót hozták létre azokat a jogszabályi és nyilvántartási rendszereket, amelynek nyomán a mezőgazdasági nagybirtok, a legfontosabb felhalmozható vagyon valódi jogi tartalmat nyert.⁸²
- (ii) A *Neoacquistica Commissio* végső soron közel sem volt annyira fontos, mint amennyire ettől megalakulása idején a kortársak félték, s amit a mai történelmi emlékezet szokásosan tudni vél. A NC csak a bécsi udvar egyik tanácsadó testülete volt, a fontosabb döntéseket az Udvari Kamara, illetve az uralkodó maga hozta.
- (iii) A katolikus egyház birtokait leszámítva, az ősi tulajdon jogán az NC közvetlenül, egyedi igénylés alapján csak nagyon kis mennyiségű földbirtok juttatott vissza bárkinek is. Már csak azért is ez történt, mert a nemesség többségét alkotó kis- és köznemesek meg sem próbálták visszaszerezni az „ősi” földet.
- (iv) Miután az egyedi restitúció a vártnál sokkal időigényesebbnek és konfliktusosabbnak bizonyult, ezért az udvarnak érdekében állt a privatizációs folyamat decentralizálása, illetve a döntések „delegálása” a vármegyék és a nagyobb városok szintjére. Ez utóbbiak

egy összegben kifizették az udvar által követelt *jus armorum* adót, azután pedig azt csínláltak a földbirtokokkal, amit akartak. ^a

- (v) Jelentős szerepe volt a korszak meghatározó magyar politikusának, Esterházy Pál nádornak, aki – kihasználva a történelmi Magyarország egyik bevett szokásjogi megoldását – nemcsak saját magának szerzett hatalmas birtokokat^b, de nádorként hatalmas birtokokat osztott ki a kincstári vagyomból saját hívei és családtagjai számára. Pár évtizeddel később a maga javára sáfárkodott Grassalkovich Antal is, aki egy ideig a Neoacquistica Commissio magyar vezetője volt.
- (vi) A török hódoltság lezárultával egy új, a korábbinál kiterjedtebb főúri birtokos elit állt össze, a korábbi elit lecserélődött. A 18. század utolsó harmadában már az Esterházy, a Károlyi, a Széchenyi, a Festetics, a Batthyány, a Hunyadi és a Zichy családok voltak a legnagyobb arisztokraták. Ők összesen 2 millió holdnyi ($\approx 1,2$ m hektár) földbirtokkal rendelkeztek.⁸³

3. MÁRIA TERÉZIA ÉS II. JÓZSEF ÁLLAMOSÍTJA A SZERZETESRENDEK VAGYONÁT

„Miután gyűlölöm a babonát és a szaduceusokat^c, miután kivonják magukat a polgári törvények hatálya alul, tehát meg fogom tőlük népemet szabadítani: e célból szélnek eresztem a barátokat, felosztatom kolostoraikat s őket magukat a kerületi püspököknek fogom alárendelni.”

II. József levele Herzan bíborosnak, a római kúriához akkreditált teljhatalmú követnek⁸⁴

Két évvel a magyar trón elfoglalása után és egy évvel a nevezetes türelmi rendelet^d követően, II. József a kor vagyoni viszonyaihoz képest igen nagyarányú államosításba kezdett. Az ural-

^a Ebből a szemszögből nézve tehát hatalmas túlzás azt állítani, hogy a *Neoacquistica Commissio* volt a magyar történelem első „privatizációs részvénytársasága”. Ld. Csurka Dóra (2013) „magyarságkutató” írását.

^b Ezen cím mellett Esterházy még Pest-Pilis-Solt vármegye, majd pedig Moson vármegye főispánja is volt, ahol azután szintén jelentős birtokokat is szerzett magának.

^c A római hódítás idején Palesztinában a szaduceusok a társadalmi elit egyik csoportját alkották, akik javarészt nagy vagyonnal rendelkeztek, és befolyásos címeket birtokoltak. Köztük voltak a vezető papok és maga a főpap is, és többségében belőlük állt a Szanhedrinnek nevezett 70 fős irányító tanács is. II. József itt ezt a kifejezést kb. a „népnyúzó főpapok” értelemben használja.

^d Az 1781. október 25-én kiadott rendelet az evangélikusok (lutheránusok), a reformátusok (kálvinisták) és az unitáriusok, illetve az ortodox keresztények számára engedélyezte a szabadabb vallásgyakorlást. Kicsit korábban, május 13-án II. József az akkor 83 ezer főre becsült magyarországi zsidóság számára

ködő három, egymást követő politikai kampány keretében – nemcsak Magyarországon, de a Habsburg Monarchia egészére kiterjedően - megpróbálta felosztatni (*abolitio*), illetve átszervezni a szerzetesrendeket és vagyonukat az állam céljaira felhasználni.⁸⁵ Mindezt az uralkodó rendeleti úton tette, vagyis nem kérte sem a magyar, sem a birodalmi országgyűlés hozzájárulását. Ez volt az ún. *szekularizációs rendelet*, amely Magyarországon 1782. január 26-án került kihirdetésre.⁸⁶

3.1 ELŐZMÉNYEK ÉS PÁRHUZAMOK

Ma már tudjuk, hogy II. József döntésének voltak nyilvános és a kortársak számára is ismert előzményei, de történtek olyan dolgok is, amiről csak az utókor történészei szerezhettek tudomást. II. József már 1765-ben úgy gondolta, hogy a birodalomban túl sok a kolostor és a szerzetes, ezért egy, az uralkodó számára készített memorandumában azt javasolta, hogy minden huszadik kolostort be kellene zárni. 1771-ben azt tanácsolta anyjának, Mária Teréziának, hogy a különféle intézmények által működtetett egyházi épületeknek az uralkodó „hasznos” állami, katonai, gazdasági vagy szociális funkciót adjon. Mindennek lett is fogamatja: még a császárnő uralkodása idején egész sorozata jelent meg a törvényeknek, melyek erősen korlátozták a szerzetesek ingatlan birtokszerzési jogát, a végrendelezési jogot stb.⁸⁷ Mária Terézia maximálta a kolduló szerzetesek létszámát, s elrendelte, hogy a szerzetesek csak 24 éves korukban tehetnek fogadalmat.

Ennél még fontosabbnak tekinthető, hogy 1773-ban sor került a **jezsuita rend betiltására**. Igaz, ez egyáltalán nem Mária Terézia kezdeményezése volt, akinek semmi baja sem volt ezzel a renddel, miként az akkor már társuralkodóként működő fiának, II. Józsefnek sem. Az „utasítás” XIV. Kelemen pápától jött (akit viszont az ő megválasztását lehetővé tevő nagyhatalmak sürgettek^a). Minden esetre tény, hogy az uralkodónő ellenállás nélkül végrehajtotta a pápai bulla rendelkezéseit. Egy fontos különbséggel: ahhoz ragaszkodott, hogy a rend vagyon a koronára szálljon, és ne kerüljön a pápa tulajdonába, mint ahogyan azt a pápa eredetileg elrendelte. A felosztatáskor Magyarország területén 838 jezsuita (más forrás szerint 953) tevékenykedett; a rend 41 gimnáziumot, 3 akadémiát tartott fenn, s az ő irányításuk alatt állt a nagyszombati egyetem, valamint - az akkoriban egyetemenként elismert - kassai és kolozsvári főiskola. ^b A rend vagyona meghaladta a 7 millió forintot.⁸⁸ Ennek a vagyonnak a túlnyomó

megadta a szabad ipari foglalkozás, a bérelt földeken történő gazdálkodás, a szabad királyi városokban való letelepedés stb. jogát.

^a A jezsuiták üldözése akkor már évtizedek óta folyt Európa több katolikus országában, Portugáliában (1757), Franciaországban (1761), Spanyolországban (1767), sőt a három ország által birtokolt dél-amerikai gyarmatokon is. Ezek az országok, illetve további szövetségeseik – például a Nápolyi Királyság – szorították rá az akkor éppen frissen megválasztott pápát a rend felosztatására. Beales (2003) 143-168. o.

^b A betiltás előtt a Habsburg Birodalom egészében 343 jezsuita rendház működött. Beales (2003) 180. o.

része az 1780-ban létrehozott ún. **Tanulmányi alap**ba (*Fundus Studiorum*) került. Ide kerültek a jezsuiták birtokai is, összesen 30 ezer hold.⁸⁹

Anyja halála után, II. József első intézkedése, 1781-ben, a szekularizációs rendelet *előtti* évben, az volt, hogy megtiltotta a szerzetesrendeknek, a római előljáróikkal való kapcsolattartást (*nexus*). A bécsi kancellária 1781. január 31-én tárgyalta azt az előterjesztést, amely tartalmazta az indoklást is: 20 szerzetesrendnek **külföldi a központja**, 151 kolostor pedig idegen előljáró alatt áll. Megállapították, hogy ebből sok hátrány származik:

(i) sok pénz megy ki az országból;

(ii) a generális szabadon rendelkezik a konvent feleslegével;

(iii) a szerzetesek inkább követik előljáróik parancsát, mint az uralkodóért, ami veszélyessé válhat háború idején.

(iv) a külföldi kapcsolatok folytán minduntalan idegen, rossz elvű szerzetesek jönnek az országba.⁹⁰

Ezért aztán a kolostorokat, rendházakat az illetékes megyés püspökök joghatósága alá helyezték az egész birodalomban, így a Magyar Királyságban és Erdélyben is. Ezt követően a külföldön - főleg Rómában - tanuló papnövendékeket is hazarendelték. Mindehhez – hivatalosan – a VI. Pius pápának egyetlen rosszálló szava sem volt.

II. József államosítási intézkedései, amelyek birodalmi szinten kb. a rendházak felét érintettek, nemzetközi összehasonlításban akár enyhének is mondhatók voltak. Még II. Terézia volt a trónon, amikor az olasz városállamokban már 1766-tól kezdve folyt a kampány mindenféle katolikus szerzetesrend ellen. A Velencei Köztársaság ment a legmesszebbre. Öt év alatt 441 kolostorból 306-ot záratott be – a pápa tiltakozása ellenére is. Az ortodox keresztény hitet valló orosz cárnő, II. Katalin 1786-ban – vagyis négy évvel *később*, mint II. József – saját országában az ortodox kolostorok 2/3-át záratta be, földbirtokaikat államosította, a szerzeteseket kiszolgáló jobbágyokat pedig saját tulajdonába vette. S végül: II. József még élt, amikor a francia forradalom konventje 1790 első heteiben minden szerzetes és apáca rendet feloszlattott, az elkönfiskált birtokokat és kolostorokat korlátozás nélkül bevonta a királyi kincstári vagyon körébe, sőt - mindezen túlmenően – elkobozta a katolikus egyház összes vagyonát is.⁹¹

3.2 CSAK HASZNOS KOLOSTOROKRA VAN SZÜKSÉG

A kor hivatalos szóhasználata, és így az utókor emlékezete szerint is, II. József csak a semmiféle hasznot nem hajtó 9, úgynevezett kontemplatív rend működését ellenezte. A valóságban azonban 11 tanító és gyógyító rendet is utolért az állami önkény. A mai olvasó számára nyilván nem érzékelhető, hogy mindemögött egy komoly ideológiai vita is állott. A *vita activa* és a *vita contemplativa* - vagyis a tevékeny és a szemlélődő életforma – megkülönböztetése a középkori

kereszténység egyik dogmatikai sarokköve volt, mely a *vita contemplativa* életformát egyértelműen a szerzetesi életmóddal azonosította, amihez képest a világi *vita activa* életvitel értelemszerűen alantasabbnak volt tekintendő.⁹²

II. József 8 pontos latin nyelvű rendelete tehát Ausztriában és Magyarországon megszüntette a karthausi, a kamalduli, a klarissza és az ágostonrendi apácarendeket, valamint a remeteség intézményét. 1783-ban hasonló sorsra jutottak a trinitáriusok, majd 1786-ban a hieronimiták, a kamillánusok, a barnabiták (paulánusok) és a pálosok. Ezt követően teljes rendek felszámolására már nem, csak egyes rendházak bezárására került sor. Az 1787-ben kezdődő és a császár haláláig érvényben volt ún. kolostorszabályozásnak esett áldozatul – többek között – a legnépesebb rend, a ferences rend intézményeinek közel egyharmada.⁹³ A piarista (kegyesrendi) szerzetesek kolostorait sem záratta be az uralkodó, de a szerzetesrendekre vonatkozó általános tiltó szabályok szinte teljesen lehetetlenné tették ennek a rendnek a működését is.⁹⁴ Miként a birodalomban másutt is, az államosítási döntés Magyarországon vonatkozott a rendházak mellett működő 1588 ún. kegyes társulatra (*confraternitas, Bruderschaft*) is. Az elv és az eljárásrend is azonos volt. Mindezeket túlmenően a bezárások és a tulajdonjog-elvonás 80 kápolnát is érintett.^a

Az uralkodó abból indult ki, hogy az egyházi vagyonnal szabadon gazdálkodhat, ha az állam finanszírozza annak közfeladatait (oktatás, egészségügy), és biztosítja a nép körében tevékenykedő alsópapság képzését és megélhetését. Az „állampárt” kifejezés analógiájára célját az „államegyház” létrehozására irányuló reformnak foghatjuk fel. Az általa indokolt reformok érdekében 10 éves uralkodása alatt 6206 (!) egyházi tárgyú rendeletet adott ki. Így – például - megállapította az istentiszteleteken használható gyertyák számát, a prédikáció időtartamát stb.⁹⁵ Eltekintve a bürokratikus részlet-szabályoktól, mindez nem állt nagyon távol a korabeli angol gyakorlattól, illetve a most leírt eseményekhez képest pár évvel később kirobbant, francia jakobinus forradalom gyakorlatától. Ez utóbbival összevetve, a különbség mindössze annyi volt, hogy a hivatkozási alap nem az állampolgári egyenlőség, hanem az ún. *febronianizmus* elmélete volt. Ez az egyházpolitikai elmélet egy Justinus Febronius álnéven publikáló, a németországi Trier-ben szolgáló katolikus segédpüspöktől kapta a nevét. Szemben a római egyház katolikusságával (egyetemességével), Febronius eszménye a nemzeti egyház volt, ahol a püspökök a pápával szemben nagyarányú függetlenséget élveznek; a császárnak és a világi fejedelmeknek nagy befolyása van az egyházi ügyek intézésére. Febronius fő művét 1763-ban írta, a pápa egy évvel később indexre tette, vagyis betiltotta. Ez azonban II. Józsefet cseppet sem zavarta.

^a Ez az intézkedés azokat a kápolnákat érintette, amelyek a városon kívül estek és remete gondozta azokat. Ott lakott a kápolna mellett, és az odalátogatók tartották el. Cserébe őrizte, gondozta a kápolnát. A remeteség felszámolásával nem volt, aki ezt a munkát folytatta volna.

5: HONNAN ERED AZ EGYHÁZI VAGYON?

A jakobinus összeesküvésben való részvétele miatt később kivégzett, **szabadkőműves** gondolkodó Hajnóczy József 1789-es írásában azt állította, hogy az egyház csak „használatra” kapta az állam tulajdonában álló birtokokat és jövedelmeiket. Mégpedig kettős céllal: a hitélet ápolására, a kereszténység terjesztésére egyfelől (beleértve az alsópapság fizetését is), a népnevelés és a karitatív tevékenységek végzésére másfelől. Márpedig ha ezeknek a tevékenységeknek a - középkorra jellemző - intézményes háttere megváltozik, akkor az államnak kell fizetnie a papságot, valamint szerepet vállalnia a társadalom oktatásában és az egészségügyben. Ebből következően viszont jogosan „veszi vissza” az állam azokat a birtokokat, amelyeket egykor – más lehetőség hiányában - használatra adott át az egyháznak. Nagyjából ez volt II. József álláspontja is, amit azután még másfél századon át sok liberális gondolkodó is magáénak vallott – így például Ágoston (1908b) is. II. József természetesen nem volt tagja semmiféle titkos szabadkőműves páholyoknak, de nyilvánvaló, hogy számos elvi kérdésben osztotta ennek a hagyományos egyházi keretek iránt bizalmatlan, értelmiségi mozgalomnak az álláspontját.

A magyar katolikus egyház ezzel az érveléssel kezdettől fogva az állította szembe, hogy az Árpád-házi uralkodóktól az egyház birtokaira tulajdonjogot kapott, így - mint magántulajdon - azonos jogi természetű bármely más (pl. nemesi) birtokkal, ezáltal az elvétel pusztá gondolatának felvetése is a lopás kategóriájába tartozik.⁹⁶

3.3 BOLSEVIK MÓDSZEREK

II. József trónra lépésekor, 1780-ban Magyarországon 26 rendet tartottak nyilván, 20 férfi és 6 női intézményt. Összesen 315 rendház működött, mert számos rendnek több rendháza is volt. A szekularizációs rendelet nyomán csak 176 kolostor úszta meg az államosítást, a többit bezárták. A 140 bezárt kolostorból 6 női rendház volt, a többit férfi szerzetesrendek működtették. Néhány év leforgása alatt 1484 szerzetes és 190 apáca került választás elé: életpályát változtatnak, nyugdíjba mennek, külföldre költöznek, stb.^a A szerzetesrendek feloszlata azzal a következménnyel is járt, hogy a rendek országos elöljárói elvesztették főrendi jogaikat és nem vehettek részt a főrendi tábla (későbbi kifejezéssel: a felsőház) ülésein. Az uralkodó azt is elrendelte, hogy azokat az utcákat, ahol a bezárt kolostorok találhatóak, át kell nevezni, hogy a szerzetesi intézmények emléke is kitörlődjön.⁹⁷

A jogi és szervezési hátteret II. József egyik tanácsadója, Joseph Heinke készítette elő, ugyanaz a személy, aki korábban a jezsuita rend bezáratását intézte.⁹⁸ Szigorúan vett jogi értelemben az uralkodó a kiszemelt rendeket nem szüntette meg, mert erre nem volt jogalap. Ám olyan helyzetet hozott létre, amelyben a jobbára külföldi alapítású rendek közül többen is célszerűbbnek látták megszüntetni magyarországi fiáléikat. Arra viszont volt jogalap, hogy a kolostorok által „kezelt” vagyont az állam visszavegye (ld. a fentebbi keretes írást).

^a Birodalmi szinten sokkal nagyobb számokról volt szó: 2163 kolostorról és 45 ezer szerzetesről, illetve apácáról. <http://www.habsburger.net/en/chapter/question-utility-klostersturm-under-joseph-ii>.

Az egész akciót az udvar *commissarius*-ai bolsevik módra, az érintetteket személyükben is megalázva hajtották végre. Számos esetben a biztosok lopva és rajtaütésszerűen érkeztek a rendházakba, már csak azért is, mert ők maguk is csak az utolsó pillanatban kapták meg kinevezésüket. A kolostorok előjáróinak, de a közönséges rendtagoknak is egy előre megírt szöveg alapján esküt kellett tenniük arról, hogy mindent átadnak a biztosoknak és nem titkolnak el semmit a rendház ügyeiről. Ezt követően a biztosok átvették a kassza, a templomi kincstár, a levéltár és a raktárak kulcsait. Ami a napi szükségletekhez feleslegesnek bizonyult, lepecsételték, a használatban maradókról leltárt írtak. Ha valamit gyanúsnak találtak, feljelentették az előjárót.^a Mindez – a mából nézve – kísértetiesen hasonlít ahhoz, amiképpen Magyar Kommunista Párt az 1948-as ún. nagypénteki államosítást, a 100-nál több munkavállalót foglalkoztató üzemek államosítását bonyolította.^b

A kolostorok napi igazgatását, illetve a használatban maradt eszközök, tárgyak, élelem stb. kezelését egy politikai és egy kincstári biztos, továbbá egy írnok és egy pénztárnok végezte. Jelentős részüket, több mint 25 ezer tételt, illetve 45 ezer tárgyat begyűjtötték az erre a célra létesített, ún. **Letéti Hivatal**ba. Ide csak a kiemelkedő, illetve az istentiszteletekhez alapfelszerelésnek számító tárgyak kerültek. Ezeket lehetett cserélni, árverezni, eladni a működő templomoknak. A közönséges használati tárgyakat (szerszámok, konyhai felszerelés stb.) a helyszínen árverezték el.

A munka következő szakaszát a birtokok – szőlő, gyümölcsös, rét, szántó föld, zöldségkert, halastó stb. – számbavétele jelentette. A földeket jogállásuk szerint két csoportra osztották:

(i) A városokban épített rendházak esetében a város körül fekvő, kisebb ún. polgári vagy egyéb privát birtok;

(ii) Településen kívül, nagyobb földterületen elhelyezkedő, legtöbbször önállóan gazdálkodó ún. nemesi birtok.

Az első kategóriába tartozó birtokokat összeírták és értő gazdasági szakemberekkel megbecsültették, majd ezt követően – mivel szétaprózottságuk miatt nem érte meg a Kamarának saját kezelésbe vonni – meghirdették bérbeadásukat. A kihirdetést követő négy hét múlva,

^a A szervita rend egyik Sopron megyei, a mai Burgerlandban található kolostorának 1787-ben végrehajtott bezárása nyomán a rend előjáróját, a priort meggyanúsították, hogy különféle kegytárgyakat ellopt, illetve eladott. Ügyét a Helytartó Tanács 8 hónapon át vizsgálta. Az ügy dokumentumai jórészt fennmaradtak az Országos Levéltárban. Ld. http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/ki_lopta_el_a_dragakövet?preview=1

^b Az akcióról előzetesen csak az MKP legszűkebb felső vezetésének tagjai tudtak. A kiválasztottakat 1948. március 25-én rendelték be a Vasas Szakszervezet budapesti székházába, méghozzá úgy, hogy az összejövetel céljáról fogalmuk sem volt. Ekkor hirdette ki Gerő Ernő, hogy az egybegyűlt feladata az államosítás végrehajtása, egyúttal ők lesznek az államosított vállalatok új vezetői.

előre meghatározott napon, a földből származó éves jövedelemhez viszonyítva a legtöbbet kínálóknak egy vagy két évre kiadták. Erdők esetében favágásra, fakitermelésre nem, csak makkoltatásra és legeltetésre lehetett szerződni. Nem lehetett bérbe adni viszont a szőlőket. Ebben az esetben a biztosok egy helyi vincellérrel egyeztek meg az elvégzendő munkákról, illetve az azokért járó fizetéséről. A kialakult munkabért a kolostorba kinevezett gondnoknál helyezték el, aki az elvégzett munka arányában alkalmanként fizetett.^a A földek másik csoportját, a nemesi birtokokat általában a Kamara mintegy kincstári birtokként a saját kezelésébe vonta.

Az úrbéres földek leírásához a Mária Terézia idejében készített urbárium szolgált segítséggül, így az összeírásnak ez a része tartalmazta az úrbéresek nevét és a kezelésükben lévő terület nagyságát. Az allodiális földek^b esetében regisztrálták a terület méretét, minőségét, a belőlük származó éves jövedelmekkel, bevételekkel és kiadásokkal együtt, valamint a kolostori előjáró nyilatkozatát kérték arról, hogy milyen jogon birtokolja az intézmény a szóban forgó telkeket. Ha zálogként került hozzájuk, akkor mikor, milyen feltételekkel történt, illetve ha ezek még feloldhatók, mikor van itt az ideje. Sőt, azt is megvizsgálták és a kolostori levéltár dokumentumaival igazolták, hogy ezen az alapon más földterületre a rendház nem tarthat-e igényt. A komisszáriusok idevonatkozó leltára a birtokokon lévő épületek leírásával, becslésével és tervrajzával vált teljessé. Az allodiális földek közé sorolták, de külön írták össze azokat a birtokrészeket, melyeket haszonélvezetre adtak bérbe.

Az átmeneti intézkedések (likvidálás, értékesítés, bérbeadás) után a rendházak megtartásra kijelölt birtokait, ingatlanait és pénzvagyont a Kamara, illetve a Helytartó Tanács az akkor már létező, 1733-ban, III. Károly idején alapított katolikus **Vallásalapba** (*Fundus Religiosus*)^c olvasztotta. Az alap törzsvagyont, a jelentős birtok- és tőkeállományt különféle állami szervek kezelték, a törzsvagyon jövedelmét viszont katolikus vallási célokra fordították.⁹⁹ A dualizmus korától kezdve az Alapok felügyeletébe is beleszólhatott a katolikus egyház. Ezt is figyelembe véve azt kell tehát mondani, hogy a szekularizáció némiképpen félrevezető elnevezés. A vagyonok államosítása megtörtént ugyan, de a más célokra fordítás már nem: a következő bő másfél évszázad során, a Vallásalap és a vele összevont Tanulmányi Alap *de facto* megszűnéséig, az 1945-ös földosztásig a vagyon kizárólag a katolikus vallás céljait szolgálta¹⁰⁰. Valójában ez volt **az ország legnagyobb hitbizománya**.

E különleges képződmény tulajdonképpen logikusan illeszkedett a felvilágosodott, de személy szerint hívő katolikus, II. József állam-egyház modelljébe. Az egyház szolgálatait, te-

^a Hasonlóan adták bérbe a kolostori szabad bor-, sör- és pálinkaméréseket. A kihirdetés előtt az előjárónak kellett nyilatkoznia arról, hogy ez a tevékenység évente mennyi tiszta hasznot hoz, majd ennek megfelelően a legtöbbet kínálóval egyéves időtartamra szerződést kötöttek.

^b Ebben a korszakban az allodium jelentette a saját kezelésben maradt földesúri birtokot, szemben a jobbágytelkes birtokrésztől. Ezeket a földeket főként jobbágyi robottal műveltek meg.

^c Eredetileg, III. Károly idején az volt a rendeltetése, hogy belőle a kevésbé jól ellátott plébánosokat segítsék. Innen a szintén használatos a plébánosok pénztára (*cassa parochorum*) elnevezés is. Egyes szerzők úgy tekintik a Vallásalapot, mint új intézményt, ami 1782-ben jött létre.

vékenységét sok szempontból igénylő, ugyanakkor az államérdek szempontjából való hasznosság oldaláról megközelítő jozefinizmus nem kívánta „elrabolni” az egyház javait, hova fordításának ellenőrzésére azonban korlátlan jogot formált. Így például pontosan tudható, hogy a kolostorokból és máshonnan összegyűjtött egyházi felszerelési tárgyakból a következő bő 10 év során 522 templom, illetve kápolna részesült.

A kincstár a legkisebb ingóságokra (kegytárgyak, gyertyatartók stb.) is igényt tartott. A rendházakban élő remetek 14 napon belül kötelesek voltak megválni ruhájuktól. A rendházak adósságleveleit elvették, majd felszólították az adósokat, hogy hat héten belül tartozásukat az államkincstárba fizessék be. Ha viszont a rendháznak volt hitele, azt csak a kincstár engedélyével lehetett törleszteni. A szerzetesi könyvtárak állományát – 250 ezer kötetet (!) – ugyancsak elvették. Egy részük a mai Egyetemi Könyvtár^a jogelődjéhez került vagy szétosztották működő tanintézmények között. Volt, ami elárverezésre került vagy eladták a papírmalmoknak. Az Egyetemi Könyvtár koordinálta az egész folyamatot. Az ott dolgozó tudósok dolgozták fel a könyvjegyzékeket, osztották szét a könyveket az oktatási intézmények között, árvereztek, és küldték a felesleget zúzdába.

Első hallásra meglepő, de valójában nagyon is kézenfekvő, hogy az államosításnak nyertesei is voltak. A Budán megürült kolostori épületeket az uralkodó arra használta fel, hogy Pozsonyból, illetve Pestről Budára költöztesse a Helytartótanácsot, a Magyar Kamarát és a királyi kúriát, s ezzel Budát egy tartományi székváros rangjára emelte. Annyira hálálkodott is érte Buda magisztrátusa, hogy még szobrot is akartak emelni az uralkodónak.

Ha az uralkodónak nem volt olyan előre elhatározott célja az épülettel, mint a legtöbb pesti és budai kolostor esetében, a Helytartótanács a helyi közösségnek ajánlotta fel elsőként a kiürített együttest. A templom maradt plébániatemplom, ha a település úgy akarta, függetlenül attól, hogy rendelkeztek-e már plébániatemplommal. A templom épülete mellé megkaphatták a kolostor épületét is, ha kifizették annak becsült árát. A funkcióját veszített épületekre a hadsereg részéről jelentkezett a legnagyobb igény. A kaszárnyaként és kórházként való felhasználás mellett raktárt, magtárat alakítottak ki a kolostorból.^b Az egykori kolostorépületek átalakítására tervek születtek II. József iskolareformjai kapcsán is. A települések, illetve földesurak megszabadultak iskolaépítési kötelezettségüktől, ha sikerült e célra megkapniuk egy üres rendházat.

^a A történelmi hűség kedvéért megemlítendő, hogy az Egyetemi Könyvtár alapjait a jezsuita rendtől elvett könyvek képezték, a többi később jött hozzá.

^b Egyébként a hadsereg sem ingyen jutott az épületek birtokába, a kórházi célú felhasználás kivételével éves törlesztő részletet fizetett, amely a Vallásalap számláját növelte.

A történet vége. II. József, halálos ágyán, 1790-ben néhány kivételtől eltekintve valamennyi rendeletét visszavonta – így a szerzetesrendek államosítására vonatkozót is. A magyarországi jezsuitáktól elvont és a Tanulmányi alapba helyezett vagyon – amelyet az ő uralkodása alatt az osztrák kincstár része volt, és így nemcsak a katolikus egyháztól, de Magyarországtól is függetlenné vált – 1793-ban kivált az osztrák kincstárból és az uralkodó, I. Ferenc rendelete alapján a későbbiekben ismét egyházi célokat szolgált.¹⁰¹ A feloszlított rendek közül a bencések, a premonstreiek és a ciszterciták egy bő évtized múltával, 1802-től kezdve kaphatták vissza vagyonukat¹⁰², a jezsuiták csak 1814 után. A többiek semmit sem kaptak vissza, mert a bécsi udvar egyházpolitikája a rendek ügyében alapjában nem változott. Nem is lehetett mindent visszaadni, mert a 19. század elején több nagybirtokos maga vásárolta vissza az államtól az egykor családi alapítású kolostorokat. De nem azért, hogy visszaállítsák az egykori rendházakat: az ingatlanokat gazdasági célra használták, manufaktúrákat, különböző raktárakat és magtárakat alakítottak ki bennük. A könyveket és kegytárgyakat sem lehetett visszaadni, mert nagyrészüket addigra már máshova került vagy megsemmisült.

Sajnálatos tény, hogy a magyar történeti kutatás máig adós annak tisztázásával, hogy II. József döntése alapján végül is mekkora birtok vagyon került a Vallásalapba. Csak annyit tudunk biztosan, hogy az *abolitio* előtt, 1767-74 között tartott úrbéres területi felmérés szerint a katolikus egyház az ország 28 millió kataszteri hold földterületéből 3,6 millió hold földdel rendelkezett, s ennek 31%-a (\approx 1,1 millió hold) volt különféle, összesen 9 szerzetesrend tulajdonában. A rendek közül a jezsuiták voltak a legvagyonosabbak: 20 rendházuk a szerzetesi birtokok több mint harmadát bírta. Gazdagok voltak még a klarisszák, a bencések, a premonstreiek, a ciszterciták és a pálosok is.¹⁰³ A *Katolikus egyház a 18–19. századi Magyarországon* (2008) c. egyetemi jegyzet – forrásmegjelölés nélkül - 200 ezer holdra teszi a Mária Terézia és II. József rendeletei által elkobzott és a Vallásalapba átcsoportosított birtokok összterületét¹⁰⁴, amely azután a későbbiekben sem nőtt lényegesen.

A katolikus egyház fölötti fiskális korlátozások közül sok minden fennmaradt II. József halása után is, sőt a későbbiekben a korlátozások a folyó jövedelmekre is kiterjedtek. Így – például – I. Ferenc 1796-ban olyan rendelkezést bocsátott ki Magyarországon, amely az ország primása és az esztergomi érsek részére 150 ezer Ft-ban, a többi érsek számára 60 ezer Ft-ban maximálta a megtartható jövedelmet. Akinek ennél több jött össze, az köteles volt ezt a többletpénzt befizetni a Vallásalapba.¹⁰⁵

Zárógondolatként megjegyzendő, hogy ilyen korlátozó szabályok (*leges amortisationis*) valójában már a 15. századtól kezdve léteztek a kincstári adóalapok védelme érdekében, és ezek egy részét – az ún. **főkegyúri jog** intézményére alapozva - az 1848. évi forradalmi törvények

is érvényben hagyták. S ez így maradt egészen 1920-ig.^a A katolikus egyházra vonatkozó birtokszerzési korlátokat a Kúria csak 1869-ben törölte el.¹⁰⁶ Negyedszázaddal későbbi, 1895-re vonatkozó adat szerint a katolikus egyház – a Vallásalappal és más hasonló rendeltetésű alapokkal együttesen – már 2,3 millió katasztrális holdnyi birtokkal rendelkezett.¹⁰⁷

^a Miután Horthy kormányzóvá választásával a királyi hatalom Magyarországon ideiglenesen megszűnt, az állam által gyakorolt főkegyúri jog is érvényét veszítette. Ettől kezdve az érsekeket és a püspököket a Szentszék nevezte ki, bár a kinevezett tisztségviselők Horthy-ra is kötelesek voltak felesküdni.

4. IRODALOMJEGYZÉK

Ágoston Péter [1908a]: „A világi magyar nagybirtok története”, *Huszdik Század*, 127-142, 260-272.

--- [1908b]: „Az egyházi vagyon tulajdonjoga”, *Huszdik Század*, 180-189.

--- [1913]: A magyar világi nagybirtok története, *Társadalomtudomány Könyvtár Új Sorozat*, A Huszdik Század szerkesztésében, Bp.: Grill Károly Könyvkiadó Vállalat. http://www.fszek.hu/mtda/Agoston-A_magyar_vilagi_nagybirtok.pdf

Beales, Derek [2009]: *Joseph II.*, Cambridge: CUP. 1. és 2. kötet.

--- [2013]: *Prosperity and Plunder. European Catholic Monasteries in the Age of Revolution, 1650-1815.* Cambridge University Press.

Bogdán István [1990]: *Magyarországi hossz- és földmértékek 1601-1874*, Bp.: Akadémiai Kiadó.

Buza János [2003]: „A török kori Magyarország gazdaságtörténete”, ld. Honvári [2003] 79-160.

Csorba László [1999]: *A vallásalap „jogi természete” (Az egyházi vagyon jogi problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon 1782-1918)*, Bp.: ELTE Bölcsészettudományi Kar Művelődéstörténeti Tanszék.

Csurka Dóra [2013]: „A „fegyver jogán” osztották újra a magyar földbirtokot. Felszabadítás és eltulajdonítás, avagy hogyan rendezkedett be a Habsburg-ház Magyarországon a 17–18. század fordulóján?” *Magyar Hírlap*, márc. 8. <http://archivum.magyarhirlap.hu/a-fegyver-jogan-osztottak-ujra-a-magyar-foldbirtokot>. A cikk megjelent még egy ausztráliai emigráns magyar lapban, a *Magyar Élet*, 2013. márc. 21.-i számában. Ld. http://epa.oszk.hu/02200/02228/00131/pdf/EPA02228_Magyar_Elet_2013_11.pdf

Ember Győző [1983]: „Magyarország közigazgatása, 1711-1765”, *Levéltári Közlemények*, 54. évf. 1–2. sz.

Enciklopédia Humána Egyesület [2000]: Kétfejű sas. *A Habsburg-uralom Magyarországon (1699-1790)*, *Encyclopaedia Humana Hungarica* 06., <http://mek.oszk.hu/01900/01902/html/index.html>

Fazekasné Toma Katalin [2005]: *Gróf Nádasdy Ferenc országbíró politikusi pályaképe, 1655–1666.* Doktori disszertáció. Bp.

Fónagy Zoltán [1993]: „Kárpótlás a közbecsület védpajzsa alatt”, *História*, 15. évf. 7. sz. 11-12.

--- [2013]: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár*, Bp. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete.

Gyimesi Sándor [1971]: *Magyar gazdaságtörténet, I.1. Rész (1848-ig)*, Kézirat. Bp.: Tankönyvkiadó.

Homoki-Nagy Mária [2015]: „Hűtlenségi perek a reformkorban”, *Rubicon*, 10. sz. 74-81. o.

Honvári János (szerk.) [2003]: *Magyarország gazdaságtörténete a Honfoglalástól a 20. század közepéig*, Bp.: Aula Kiadó.

Iványi Emma [1973]: „Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezésével kapcsolatban”, Különlenyomat a *Levéltári Közlemények* XLII. évfolyamából (1971).

Kaposi Zoltán [2001]: „A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII-XX. században”, *Agrártörténelmi Szemle*, 43. évf. 1-2. sz. 239-261.

Katolikus egyház a 18–19. századi Magyarországon [2008], egyetemi jegyzet, Bp.: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet. http://histor.btk.ppke.hu/cht/hist_eccl_lib-2.pdf

Kollega Tarsoly István (2011): *II. József német telepesei 1784–1787*, PhD. értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola Gazdaságtörténeti Műhely, Bp.

Kovács Ágnes [2012]: „Károlyi Sándor és Pálffy János a szatmári megegyezésért”, *Századok*, 146. évf. 4. sz. 853-865.

Lukács Nikolett [2010]: „Hitbizományok a 20. századi Magyarországon. A hitbizományok megjelenése, eredete”, *A Tiszántúli Történész Társaság Közleményei*, 6. sz. Debrecen. 97-132.

Magyar Bálint (szerk.) [2013]: *Magyar polip – A posztkommunista maffiaállam*, Bp.: Noran Libro.

Marczali Henrik [1897]: „Magyar birtokviszonyok, 1711-1740”, *Budapesti Szemle*, 92. kötet, 29.

Merényi Lajos [1895]: *Herczeg Esterházy Pál nádor*, Bp.: Franklin-társulat Könyvnyomdája. <http://mek.oszk.hu/05600/05649/html/>

Mihályi Ernő [1927]: „Koldusországgá akarta-e tenni Kolonics Magyarországot?”, *Pannonhalmi Szemle*, 9-19.

Mihályi Péter [2010]: *A magyar privatizáció enciklopédiája*, 1-2. kötet, Pannon Egyetemi Könyvkiadó - MTA Közgazdaságtudományi Intézete.

--- [2014]: “[Re-nationalization in post-communist Hungary, 2010 – 2013](http://www.privatizationbarometer.net/PUB/NL/5/3/PB_AR2013-2014.pdf)”, ld.: *The Privatization Barometer Report 2013/2014*, Fondazione ENI Enrico Mattei – KPMG, 46-50. http://www.privatizationbarometer.net/PUB/NL/5/3/PB_AR2013-2014.pdf

--- [2015a]: „A privatizált vagyon visszaállamosítása Magyarország 2010 – 2014”, *MTA KRTK Műhelytanulmányok*, MT-DP-2015/7.

--- [2015b]: „Kevesebb jognak kellene lennie ebben az országban, s több emberségnek’ Miért mélyek a populista antikapitalizmus gyökerei Magyarországon?”, *Mozgó Világ*, 6. sz. 3-23.

Pálffy Géza [2001]: „A másfél évszázadnyi török uralom mérlege”, *Múlt-kor*, szeptember. http://mult-kor.hu/20010915_a_masfel_evszazadnyi_torok_uralom_merlege

Pallmann Péter [1914]: *A magyar piaristák II. Józsefuralkodása alatt*, Kolozsvár: Stief Jenő és társa Könyvnyomdai Műintézete. http://mek.oszk.hu/13300/13366/pdf/13366_1.pdf

Peres Zsuzsanna [2009]: *A magyar „hitbizományi” jog kezdetei*, PhD értekezés. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskola. http://ajk.pte.hu/files/file/doktori-iskola/peres-zsuzsanna/peres_zsuzsanna-vedes-ertekezes.pdf

R. Várkonyi Ágnes [1970]: „Agrárstruktúra és a föld birtokba vételének problémái Magyarországon a török kiűzése után”, *Történelmi Szemle*, 13. évf. 1. sz.

Soós István [2005]: „Pest-Pilis-Solt vármegye és a Neoacquistica Commissio (1696–1703)”. ld. *Tanulmányok Pest megye monográfiájához II.*, Pest Megye Monográfia Közalapítvány, Bp. 17–263.

--- [2009]: “Esterházy Pál nádor és a Neoacquistica Commissio”, *Századok*, 143. évf. 4. sz. 802-852.

Szabó Attila [2013]: „A Magyar Keleti Vasút botrányos építése”, *Archivnet*, 13. évf. 3. sz. http://www.archivnet.hu/gazdasag/a_magyar_keleti_vasut_botranynos_epitese.html

Szabó Pál Csaba [2006]: *A magyar állam története 1711-2006*, Bp.: Bölcsész konzorcium. <http://mek.oszk.hu/04800/04807/04807.pdf>

Szakály Sándor [1981]: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*, Bp.: Akadémiai Kiadó.

Szelényi Iván [2013]: „Kapitalizmusok a kommunizmus után”, ld. Magyar [2013] 89-99.

Szilágyi Sándor (szerk.) [1898]: *A magyar nemzet története*, Bp.: Atheneum. <http://mek.niif.hu/00800/00893/html/doc/c400459.htm>

Tusor Péter [2008]: „Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon”, http://histor.btk.ppke.hu/eh/hist_eccl_lib-1-2.pdf.

Varga J. János [é.n.]: „Magyarország kormányzása a török kiűzése után. Kollonich Lipót tervezete, II. Rákóczi Ferenc és III. (Habsburg) Károly gyakorlata”, Kézirat.

Velladics Márta [1999]: „A II. József korabeli szerzetesrendi abolíció statisztikája (1782-1847)”, *Századok*, 1298-1318.

--- [2000]: „Szerzetesrendi abolíció Magyarországon (1782-1790)”, *Levéltári Közlemények*, 71. évf. 1-2. szám. 33-52.

--- [2001]: „A szerzetes rendek felszámolása II. József korában”, *Egyháztörténeti Szemle* 2. évf. 1.sz. 3-42., <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/velladics.htm>

---[2006]: „Paradicsom vagy pokol? Szerzetesség 1782-1790”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 18. évf. 1-2. sz. 21-40.

Vitányi Iván [2012]: *A feudalizmus továbbélése a mai Magyarországon*, Bp.: Noran Libro.

5. FORRÁSJEGYZETEK

¹ id. mű 21. o.

² *Atheneum Közgazdasági Enciklopédia* I. kötet 31. hasáb.

³ Szelényi (2013) 90. o.

⁴ *1598. évi XXXIX. tvc. hogy a kamara a nemesek fekvőjóságait el ne foglalja.*

⁵ Homoki-Nagy (2015).

⁶ Szakály (1981) 20. o.

⁷ id. mű 136. o.

⁸ id. mű 138. o.

⁹ *1608. évi (k. e.) XV. tvc. hogy a királyi felség, a királyi fiscusra háramlott fekvőjóságokat, a jól érdemesült személyeknek ne pénzért, hanem ingyen adományozza.*

¹⁰ *1608. évi (k. e.) XXII. tvc. az uzorások, a kik nyereségvágából a fiscus fekvőjóságaira és az ércbányákra pénzt adtak, ezt elveszítsék és azon felül a jövedelmek becsűjén maradjanak.*

¹¹ Gyimesi (1971) 126. o.

¹² id. mű 301. o.

¹³ id. mű 141. o.

¹⁴ Varga (é.n.).

¹⁵ A kérdéskör szakirodalmából a következőket használtam fel közvetlenül is: Merényi (1895), Marczali (1897), Szilágyi (1898), Ágoston (1913), Mihályi (1927), Ember (1983), R. Várkonyi (1970), Kaposi (2001), Buza (2003), Peres (2009), Soós (2005, 2009) és Lukács (2010).

¹⁶ Gyimesi (1971) 164. o. Szakály (1981) szerint a török hódoltság összterülete kevesebb volt mint 100 ezer km² (id. mű 38. o.), de ez az adat feltehetően a hódoltság kezdetére és nem a végére vonatkozik.

¹⁷ Ágoston (1913) 199. o.

¹⁸ Fazekasné (2005).

¹⁹ <http://korok.webnode.hu/products/patyi-szilard-zrinyi-peter/>

²⁰ http://multkor.hu/20140430/titkos_fouri_talalkozo_a_pajtaban_a_wesselenyiosszeeskuves?print=1

²¹ https://hu.wikipedia.org/wiki/II._R%C3%A1k%C3%B3czi_Ferenc_p%C3%A9nz%C3%BCgyi_politik%C3%A1ja

²² *Pallas Nagy Lexikona.*

²³ Szilágyi (1898).

²⁴ Kaposi (2001) 241. o. Egyes vélemények szerint egy alkalommal azonban mégis csak látta a kastélyát.

²⁵ Ember (1983) 25. o.

²⁶ https://hu.wikipedia.org/wiki/%C3%A9szerzem%C3%A9nyi_Bizotts%C3%A1g

²⁷ id. mű 21. o.

²⁸ Pálffy (2001).

²⁹ Ágoston (1913) 250-251. o.

³⁰ Iványi (1973).

³¹ Varga (é.n.).

³² Mihályi (1927) 13. o.

³³ *1222. évi IV. tvc. hogy a nemesség az ő marhájával és birtokával szabad legyen*

³⁴ 1351. évi tvc. Előbeszéd.

³⁵ Ld.

http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1351_december_11_nagy_lajos_kiraly_kihirdeti_az_osiseg_t_orvenyet/

³⁶ Kaposi (2001) 239. o.

³⁷ Enciklopédia Humana Egyesület (2000). Varga (é.n.)

³⁸ Gyimesi (1971) 137. o.

³⁹ 1687. évi XXIII. tvc. *hogy Dalmát-, Horvát- és Szlavonországban senki, a római katolikusokon kívül, jószágokat ne birtokolhasson.*

⁴⁰ Kaposi (2001).

⁴¹ id. mű 252. o.

⁴² Ld. Pokoly József, 1928-ban publikált tanulmányát, amelyet a Rubicon történelmi magazin, 2015. novemberi száma jelentetett meg másodközlésben. id. mű 21. o.

⁴³ id. mű 808. o.

⁴⁴ id. mű 267. o.

⁴⁵ Gyimesi (1971) 126-127. o.

⁴⁶ id. mű I. k. 536-544. o.

⁴⁷ Ágoston (1913) 258. o.

⁴⁸ Tusor (2008).

⁴⁹ Ágoston (1913) 256. o.

⁵⁰ Ágoston (1913) 268. o.

⁵¹ Ágoston (1913) 268. o.

⁵² Szakály (1981) 450. o.

⁵³ R. Várkonyi (1970) 24. o., Szakály (1981) 452. o.

⁵⁴ Szilágyi (1898).

⁵⁵ Gyimesi (1971) 137. o.

⁵⁶ Ágoston (1913) 275. o.

⁵⁷ <http://mek.niif.hu/07100/07139/html/0002/0006/0001/0001-1e7.html>

⁵⁸ Enciklopédia Humána Egyesület (2000).

⁵⁹ Erről részletesen ld. Gyimesi (1971) 164-168. o.

⁶⁰ Gyimesi (1971) 234. o.

⁶¹ https://www.ksh.hu/docs/hun/agraar/html/tab1_3_1.html

⁶² Pálffy (2001).

⁶³ Kollonich elaborátumát idézi Kollega (2011) 27. o.

⁶⁴

http://multkor.hu/20140430_titkos_fouri_talalkozo_a_pajtaban_a_wesselenyiosszeeskuves?print=1

⁶⁵ 1687. évi IX. tvc. *a mágnások idősb fiainak az atyai rendelkezés szerint intézendő örökösödéséről.*

⁶⁶ Merényi (1895).

⁶⁷ A tárgykör friss feldolgozását ld. Lukács (2010) tanulmányában.

⁶⁸ Kaposi (2001) 252. o.

⁶⁹ Kaposi (2001) 252. o.

-
- ⁷⁰ id. mű 248. o.
- ⁷¹ id mű 25. o.
- ⁷² Szabó (2006).
- ⁷³ Ld. erről részletesen Marczali (1897).
- ⁷⁴ R. Várkonyi (1970) 26. o.
- ⁷⁵ Varga (é.n.).
- ⁷⁶ Az udvar kedvezményezetteinek listáját (névvel és a megváltás összegével) ld. részletesen Szilágyi (1898) munkájában.
- ⁷⁷ *1715. évi X. tv. az újból visszaszerzett birtokjogok kimutatására felállítandó bizottságról.*
- ⁷⁸ *1723. évi XIX. tv. hogy az 1715-ik évi 10-ik cikkelyben körülírt, bárkinek kezén levő javakra nézve a folyamodó országlakóknak a királyi tábla előtt igazságot szolgáltatassanak és az ily javakat a perbeli döntésig el ne idegenítsék.*
- ⁷⁹ Kiss Éva gödöllői helytörténész nyilatkozatát ld. *Európai Utas*, 1997. 3. sz. <http://www.europaiutas.hu/pdf/28.pdf>
- ⁸⁰ *1741. évi XXI. tv. az új-szerzeményi bizottság eltörléséről.*
- ⁸¹ Soós (2005).
- ⁸² Ágoston (1908a) 132. o.
- ⁸³ Kaposi (2001) 242. o.
- ⁸⁴ Idézi Pallmann (1914) 17.o.
- ⁸⁵ Ezt a történetet ismeretterjesztő formában feldolgozva a szerző korábbi írását. Mihályi (2015b) xx-yy old.
- ⁸⁶ A szakirodalom alapforrásai: Csorba (1999), Velladics (1999, 2000, 2001), Beales (2003), valamint <http://lexikon.katolikus.hu/S/szerzetesrendek%20of%C3%B6loszlat%C3%A1sa.html> és <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/velladics.htm>
- ⁸⁷ Pallmann (1914) 8.o.
- ⁸⁸ Ld. http://www.archivportal.hu/id-4324-jezus_tarsasaga_magyarorszagi_rendtartom.html; Encyclopaedia Humana Hungarica 06. CD-ROM, Enciklopédia Humana Egyesület, 2000, <http://mek.oszk.hu/01900/01902/html/index5.html>.
- ⁸⁹ *Katolikus egyház a 18–19. századi Magyarországon* (2008).
- ⁹⁰ Pallmann (1914) 17. o.
- ⁹¹ Beales (2003) 256. o.
- ⁹² A Katolikus Lexikon szerint a kereszténység kialakulását követően e koncepció első megfogalmazása Szt. Cassianus Johannes, 5. századi egyházi író latin nyelvű műveiben található.
- ⁹³ A bezárt rendházakról utólag készített kimutatást ld. – egyebek között - Velladics (1999) munkájában.
- ⁹⁴ Pallmann (1914).
- ⁹⁵ *Katolikus egyház a 18–19. századi Magyarországon* (2008). 31-33. o.
- ⁹⁶ Ld. Fazekas Csaba recenzióját Csorba (1999) könyvéről, *BUKSZ*, 2001. tavasz.
- ⁹⁷ Beales (2003) 203. o.
- ⁹⁸ Pallmann (1914) 13. o.
- ⁹⁹ Csorba (1999) 7. o.
- ¹⁰⁰ Jogi értelemben a Vallásalap és a katolikus tanulmányi alap egészen 1952-ig fennmaradt, mint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által működtetett elkülönített pénzalap. Ld. *1952. évi I. tv. az Alkotmány 24. §-a új szövegének megállapításáról.*

¹⁰¹ *Atheneum Közgazdasági Enciklopédia* II. k. 25. o.

¹⁰² Csorba (1999) 220. o.

¹⁰³ Fónagy (2013) 45. o.

¹⁰⁴ id. mű 31. o.

¹⁰⁵ Csorba (1999) 15, 26-27. o.

¹⁰⁶ *Atheneum Közgazdasági Enciklopédia* II. k. 23-28. hasáb.

¹⁰⁷ *Katolikus egyház a 18–19. századi Magyarországon* (2008) 111. o.